

НАЗАР ЭШОНҚУЛ

ҚОРА КИТОБ

ҚИССА

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2008.

ҚОРА КИТОБ

Биродар, яхши одам бўлсангиз керак, кўзларингиз айтиб турибди. Сиз ҳам бу чархи дунёнинг кўп надоматларини бошдан кечирганга ўхшайсиз. Негадир сиз билан жуда суҳбатлашгим келаяпти, тўғриси айтсам, ҳозир кимгадир кўнглимни бўшатмасам, «тарс» ёрилиб кетадигандайман. Ичганга ўхшайсиз дейсизми? Нега секин айтасиз, бақириб айтинг. Ичганман, тўйиб ичганман, беш йилдан бери тўйиб ичаман. Буни юзимга қарасангиз, дарров сезасиз. Куйган чарм дейсиз. Юзим эмас, юрагим куйиб кетган, куйган ковушга ўхшаб қолган. Ўзим ҳам мисолиғимни таққиллаб ташланган қоғозман. Ҳаёт мениғимни таққиллаб ташлади, биродар. Таққиллаб-таққиллаб, сўнг мана шу хийбонга отиб юборди. Кўнглим куйганидан ичаман, ҳаётим несту забун бўлганидан ичаман. Қўлларимга қаранг, кимнинг қўлларига ўхшайди? Зиёли одамнинг дейсизми? Тополмадингиз, биродар, қотилнинг қўлига ўхшайди. Бу қўллар қотил қўллар, ўз фарзандини бўғиб ўлдирган қўлдир. Нега юзингиз оқариб кетди, қўрқиб кетдингизми? Афтидан, тагли-тугли одам бўлсангиз керак, келинг, сизга тақсирим деб мурожаат қилай. Олис замонларда яхши одамлар бир-бирларига тақсир деб муомала қилишаркан. Сизга ёқдими? Хурсандман. Шундай, тақсир, бу қотил қўллар. Сизга мана шу қотиллик ҳақида гапириб бермоқчи эдим. Бўшман дейсизми? Жуда яхши. Ҳаёт, сизга айтсам, тақсирим, тавқи-лаънат тўшагидир. Момоҳаво билан Одам отанинг гуноҳи нимада биласизми? Олма ўғирлаганликда? Билмабсиз, тақсирим, иккаласининг айби шундаки, улар ер юзиде гуноҳкорлар, тавқи-лаънатга учраганлар наслини пайдо қилди. Мана шу уларнинг катта гуноҳи. Одамзодни яратмаслик керак эди. Парвардигор одам билан бирга гуноҳни ҳам ер юзига экиб қўйди. Биз ҳаммамиз лаънатга маҳкум этилганлармиз.

Ёмғир ёғаяпти? Ўтиб кетади. Ёмғир барибир гуноҳларимизни ювиб кетолмайди. Қаранг, ер ҳиди келиб қолди. Мен ёмғирдан кейин шу ҳидни яхши кўраман. Тақсирим, кечалари менинг тушимга жалалар кийиб чиқади. У ойлаб, йиллаб ёғаетган бўлади — ҳаммаёқ сувга тўлиб кетади, шаҳарлар сел остиде қолади, ер юзи фарқоб бўлади. Бу гуноҳ селлари, тақсирим,

гуноҳ ёмғирлари, бу ёмғир ҳар кеча мени бир марта чўктириб ўлдиради ва мен яратган олдида тавба қила бошлайман. Ул олий ҳилқатнинг жамолини кўриш учун ўзимни ҳозирлайман, айрилиқ пардалари кўтарилгунча, кўзларимни висол юлдузлари қамаштиргунча уйғониб кетаман ва шунда дунё яратгандан бери уни жизғанақ қиламан деб, ҳар тонг аҳд қилиб чиқадиған, лекин ҳар кечқурун умидсиз сўнадиган қуёш кўзларимни қамаштириб турган бўлади. Мен шундай пайтда кўзларим кўр бўлиб қолишини истайман. Биласизми, тақсирим, ўша олис тушимда бир куни узоқларда қизғиш туман қоплаган оқшом пайти сел гирдобига чўкиб кетган бир одамни кўриб қолдим, чўкаркан, у жон ҳолатда қичқирди — унинг қичқириғидан тушимнинг деворлари зириллаб кетди, сўнг у кўпириб оқаётган тим қора лойқа остида кўринмай қолди. Мен унинг абадий чўкиб кетганини англадим — ўша чўкиб кетган одам мен эдим, тақсирим, сиз кўриб турган ва ҳар куни гуноҳқор, қуёшни олқишлаб уйғонадиган шунчаки жасада, ўша чўкиб кетган одамнинг қичқириғи, холос. Йўқ, мен эмас, бутун одамзода нафрат тўла қичқириқ. Сизга кўнглимни очаяпман, тақсирим, фақат сизга. Гапларим эриш туюлаётгандир, бироқ мен одамзонинг анови чуркун хазонлардай чириб бўлганини сизга айтиб қўймоқчиман. Унда на ният қолди, на истиқбол. Гапларим китоблардагига ўхшаб кетаяпдимми? Демак, ўша китоблар башорат қилиб ёзилган экан. Мен ҳам сиздай навқирон пайтларимда ҳаёт нақадар гўзал деб ўйлардим. Энди эса, ҳаёт заҳар бўктирилган чиройли кулчадан бошқа нарса эмас, дейман, тақсирим.

Бир ойча олдин мачитга бордим, тавба қилдим, энди ҳаётимни тоат-ибодатга бағишлай, қилган гуноҳларимга икром бўлай дегандим. Бугун эса, яна гуноҳга ботдим. Ўз қизимни бўғиб ўлдирдим. Нега дейсизми? Ўзим ҳам билмайман. Аммо бошқа тоқатим қолмади. Мени бу қисмат хўрлаб ташлади, мен гуноҳлардан бира тўла қутилиш учун шундай қилдим. Энди анча енгилман. Қизим эса ҳозир кеча қандай ухлаган бўлса шундай абадий уйқуда ётибди. Мен ўзимни босиб олиш, икромим осонроқ бўлиш учун калламни қизитиб олишга келдим. Албатта. Ўзим бораман, ҳаммасини айтиб бераман. Энди менга ҳеч қизиқ жойи йўқ. Қўрқув орқанда қолди. Ҳаёт ҳар куни кийиб юрадиган либосдай

оддийлашди. Бир кекса одамман. Мени нима қилиша оларди. Берилажак жазо, ҳар қалай, виждон жазосидан энгилроқдир? Шундай эмасми? Мени ҳеч ким ўзимдек суд қилолмайди. Мен ўзим устимдан ўқиган ҳукм олдида бошқа ҳукмлар бургут олдида пашшадай гап. Менинг ҳукмим ўзим ҳақимдаги ҳар қандай ҳукмдан заҳматлироқдир. Мана, кеча жиноятчи мен, жабрдийда мен ва ҳакам мен бир жойга тўпландик. Жиноятчи мен ҳар баҳоналар қилди, ўзини ҳар томонга ташлади, терговни чалғитмоқчи бўлди. Жабрдийда мен жимгина ўтирди, у ҳатто сўз айтишга ҳам қодир эмас эди. Ҳакам жиноятчи менинг найрангларини фош қилиб ташлади, уни олий жазога ҳукм этди. Бундай жараёни ҳали тарих кўрмаган, бу гал ҳакам иккиланиш ва журъатсизликлардан буткул қутилиб, қатъий қилиб «ўлим» деди: Жиноятчи мен йиғлаб юборди — кўнглим супасида шундай улуғ суд бўлиб ўтди. Бу ҳукмни энди ҳеч ким қила олмайди. Сиз яна жазодан қўрқмайсизми деб сўраб ўтирибсиз. Жазо нима у? Шунчаки расмий маросим. Ҳакамлар ва терговчиларнинг кун кечирishi учун ўйлаб топилган маросим. Аслида, энг олий жазони кўнгилнинг ўзи чиқаради. Достоевскийни ўқиганмисиз? Балли, ўзим ҳам сизни ўқимишли одам деб ўйлаган эдим. Расколниковни бир эслаб кўринг? Унга берилган қайси жазо кучлироқ эди? Шундай, тақсирим, мен туғилмасимдан олдинроқ тақдирим ҳал этилган. Кўнглим мен учун жазони чиқариб қўйган. Бу жазодан энди қутулдим. Жазонинг тугашини ўттиз йил кутдим, тинимсиз кутдим. Менга бошимдан кечирган жазо олдида башарти ҳакамлар чиқарадиган жазо ҳеч гап эмас. Менга кўнгил ҳакам ўттиз йил олдин жазо белгилаган эди. Мен ўттиз йил маҳбусликда яшадим, ғафлат деворлари орасида яшадим. Қизимни ўлдиришим билан жазо даври тугади, мен озодликка чиқдим. Бугун озодлигимнинг биринчи куни. Қаранг, ер ҳиди қандай ёқимли. Ўттиз йил шу ҳиддан бебаҳра яшадим. Ўттиз йил одамларнинг юзидан, ўзидан ўзимни яшириб яшадим. Бугун озодлигимнинг биринчи куни бўлгани учун ҳам сиз билан ёйилиб гаплашаяпман. Озодликка чиққандан сўнг биринчи бор учратган одамим ҳам сизсиз. Шу сабабли сизга ҳамма нарсани гапириб бермоқчиман. Қора хаёл қутқуси ва кўнгил зиндонида яшар эканман, қачон бу

ҳибсдан қутилиб чиқсам, ҳаммасини бирон одамга гапириб бераману, сўнг хўнг-хўнг йиғлайман, чеккан азобларим, хўрликларим, кўрган мусибатларим учун йиғлайман. Йиғлай-йиғлай кўнглимни ёзаман деб ўйлардим. Ўша кунлар ҳатто кўчага чиқишга ҳам кўрқар, назаримда ҳамма мени кўлини бигиз қилиб кўрсатаётгандек туюларди. Озодлик қандай тотли. Агар озодлик ёмғир аралаш ер ҳидини ҳам олиб келса, бу гоят гўзал. Менинг ҳисларимни тўғри тушунарсиз, деб умид қиламан. Ўттиз йил гўзал ва тотли нарсалар ҳақида ўйлашга вақтим бўлмади. Менинг ҳолатим ахлатига ағанаб тушиб, эғни бошидаги нажасларни қандай ювишни билмай, лол қотган кишининг ҳолатига ўхшарди, — ўттиз йил шундай кечди, ўттиз йил қон ва нажасга беланиб яшадим. Агар баданимни ҳидла-сангиз нажас ва қон ҳидини туясиз. Бу ҳид вужудимга ўтиришиб қолган. Одам ҳайвонлар ичида яшаса, ҳайвонга, ҳашаротлар ичида яшаса, ҳашаротта айланади, деган ҳикмат бор. Тақсирим, биз ҳаммамиз ақл идрокдан маҳрум, телба, ёвуз махлуқлар ичида яшаб келдик, шунинг учун ҳам руҳимизда ҳайвоний ҳирс, ҳайвоний кайфият бор. Атрофга бир қаранг. Одамзоддан дарак берадиган нима қолди, қайси фазилатимизни одамийлик деб атаймиз, қайси хислатимиз одамникига ўхшайди. Тақсирим, озми-кўпми ҳаммамиз бир ҳашаротмиз, Одамзоддан умид қиладиган нарсанинг ҳаммаси ўлган. Ҳаммаси ҳалок бўлган. Ҳамма нарсани бой берганмиз. Энди бизни ҳеч нарса қутқара олмайди. На гўзаллик, на ишонч, на эзгулик. Биз ҳар қандай гўзалликни ҳам ҳирсимизни қондирувчи восита сифатида баҳолашга кўникиб қолдик. Динми? Диндорларми? Ахир уларнинг ҳар бири «Худо бизники» деб бир-бирининг юзига балчиқ чаплашдан нарига ўтишмайди. Наҳотки, дин фақат одоб-ахлоқ бўлса? Ҳозир қайси тақводор билан сўзлашманг, худо фақат ўзиникидай, ўзидан ва ўқиганларидан ўзгани тан олмайди. Тақсирим, бу гапларни шунчаки гапни чиройли қилиш, унга салобат бағишлаш учун айтаётганим йўқ. Мен жавоб изловчи бир одамман. Лекин етмишга яқинлашдим ҳамки, жавоб топа ололганим йўқ. Тополганим фақат савол, жавобни эса кўмиб ташлашган, одам ҳам кўмилгандан сўнг ўша жавобни топади — жавоб излаб юриб, мана шу ерларга келиб қолдим.

Мен инсоннинг улуғлиги, эзгу ва гўзал фазилатлар, ота ва фарзанд бурчи, оила тотувлиги, жамият ва инсон муносабати, ахлоқ ва муҳаббат ҳақида қирқ икки йил маъруза ўқидим, энди ўйласам, қирқ икки йил одамларни алдабман. Маърузаларим жонли ва ҳаётга яқин эди, шу сабабли менинг суҳбатимни эшитувчилар ҳамиша ҳам топиларди. Мен ўз тингловчиларимни эргаштириб, энг қадим авлодлари яшаётган, ҳали ҳайвондан жуда кам фарқ қиладиган, ҳаё ва номус, муҳаббат ва садоқат деган тушунчалар ҳали тафаккурдан жой олмаган, уятли жойларини фақат табиат берган ўт-ўланларгина яшириб турадиган, гуруҳ-гуруҳ бўлиб яшаётган илк аждодлар маконигача етиб борардик. Саёҳатимиздан мақсад, миллион йиллардан бери адашиб юрган одамзодга бир ахлоқий бошпана топиб бериш эди. Лекин қанчалик ҳаракат қилмайлик, одамзод бу тутун босган бошпанага киришни истамас, у ердан ўрмонларга, ҳайвонлар орасига, чўлу-биёбонларга, денгизларга, тоғларга, хуллас, қаерда чегарасиз, ҳудудсиз яшаш мумкин бўлса, ўша ерларга қочиб кетарди — одамзод аввалданоқ назоратсиз ва тийиқсиз яшашга ўрганган эди. Биз яна иймон ва ёлгон курашаётган муқаддас суҳуфлар тушган шаҳарга ҳам кириб борардик. Бироқ, саҳифалар қуддусликлар тутул бизни шубҳага соларди, шундан сўнг биз Отанинг ўғлини қандай осишаётганини тамоша қилар, кейин йиллар оша машаққат билан иймонга қўнғироқлар ўрнатила бошлаган ва инсонни ҳайвондан ажратиб олиш учун ялпи ҳаракат бошланган саҳродан чиқиб қолар ва Улуғ элчи билан ғорларда тунаб қолар, бошқа шаҳарларга бадарга қилинар ва зўр бериб, Искандар ўрнатолмаган деворни инсониятта биз ўрнатиб бермоқчи бўлардик. Аммо ҳамма ҳаракатларимиз зое кетди. У элчи ўрнатган девор қулаб тушди. Энди биз у деворнинг қолган-қутган қисмини кўтариш билан овора эдик. Менинг маърузаларим комил инсон ва комил фарзандлар ҳақида бўларди. Тақсирим, мана шу камтарона ақлим билан мен инсоннинг чинакам гўзал хулқли ва одобли бўлишини истардим. Маърузаларимни берилиб тинглашаётганини кўриб, гапларим беҳуда кетмаётганлигидан хурсанд бўлардим. Ахир, мен айтаётган нарсалар ҳаёл мевалари эди. Гўзал келажак эди. Мен одамзодни ўраб олган ёввойи ва ёвуз муҳитни

сўзларим ва орзуларим билан тор-мор қилмоқчи эдим. Адолат одамларнинг яшаш тарзига айланмоғи, одамзод гуноҳ бўйинтириғидан, тавқи-лаънатдан буткул холос бўлмоғи керак эди.

Мен сўзларим ва орзуларим билан аянчлашган, ёлғонлашган муҳитга, ахлоққа қарши кураш очдим. Одамни муқаррар таназзулдан хаёл ва орзу қутқаради, гўзаллик қалбга чўксагина инсон халос бўлади, деб ўйлардим. Тақсирим, сўз ва орзу билан дунёни қутқариб бўлмас экан. Энг гўзал сўз ҳам инсониятга эмас, ёвузлик қўлидаги ўйинчоққа айланди. Бунга мендан исбот талаб қилмай, атрофга боқинг. Улуғ даҳолар ва улар яратган улуғ ғоялар, улуғ асарлар, улуғ мусиқалар кимга хизмат қилаяпти. Бу асарлар Ёлғон ва Ёвузликни ниқоблаш, уни улуғлаш учун хизмат қилмаяптими? Ёлғон қўрғони юзидаги салобатли ва инсонпарвар бўлиб туюлувчи ниқоб шу даҳоларнинг истеъдоди билан тўсилмаган, деб айтингчи? Ёвузликни шу даҳоларнинг улуғ ғоялари ортига яширинмаган деб айтингчи? Қайси ёвуз кучли бўлса, санъат асарлари ҳам ўшаники эмасми? Ҳақиқат кучда эмасми? Ёвузлик ўлади, санъат қолади деб жар солишганлари эсингиздами? Ҳа, тақсир, олдингисидан ёвузроқ кучга хизмат қилиш учун санъат қолади, абадий қолади. Бизнинг пешонамизга ёзилгани шу, инсоннинг яратгани шу. Инсониятнинг яратгани шу. Бошқасига ярамайди. Инсон ёвузликнинг ижодкори. Баъзан инсон ижод этган ёвузликлар яратгани ҳам лол қолдирса керак деган шубҳага бораман. Инсон ёвузликни улуғ санъат асари даражасига кўтарувчи бирдан-бир жонзот.

Мен буни англаб қолган куниёқ, ўғлимнинг совуқ кўзларини ҳис этган куним умрим ҳибсга ҳукм этилди. Ўзимни ўзим ҳибс этдим. Асли ҳозир сизга сўзлаб бермоқчи бўлган нарсалар ана шу ҳибсда туғилган саволлар. Булар менинг юрагимнинг яралари, булар менинг ҳибс хаёлларим. Тақсирим, мен бир фақир одамнинг ортиқча ҳаяжонларини кечиринг, лекин бир умр ишониб келганинг бир кунда йўққа чиқса, ҳар бир одам ҳам менга ўхшаб вайсақи бўлиб қоларди. Вайсақилик қобилият эмас, одам ўз бахтсизлигини яшириш учун қиладиган ниқоб. Одамзод қанча вайсаса, билингки, у шунча бахтсиздир. Нега ўқитувчилар вайсақи бўлишади. Биласизми? Чунки улар энг бахтсиз

тоифадир. Улар ўзлари тарбия берган нарсага ҳеч қачон ўзлари ишонмайдилар. Ишонмаганликлари ту-
файли ҳам ҳамиша вайсайдилар. Сизга шуни алоҳида
эътиҳод билан айтмоқчиманки, мен кўп йиллик таж-
рибамдан шундай хулосага келдимки, гўзал нарсалар-
нинг ҳаммаси ҳалокатдир. Ҳар қандай гўзаллик орти-
да ваҳшийлик яширинган бўлади, гўзаллик ваҳший-
ликнинг ювош кўринишидир. Ана у аёл ғоят гўзал,
деб айтишимиз билан ҳар қандай одамда у аёлга нис-
батан ваҳшийлик уйғонади. Мана бу гул қандай на-
фис дейишингиз билан кўнглингизда шу гулни узиб
олиш истаги пайдо бўлади. Гўзалликка эришиш учун
ваҳшийлик қилишингиз шарт бўлади. Шу пайтгача
гўзалликка берилган таъриф-тавсифларнинг ҳаммаси
одамларни йўлдан оздирувчи тавсифлар бўлган, холос.
Биз насларимизга қуриб берган иморатлар қандай
иморатлар эканлигини энди тасаввур қилгандирсиз,
тақсирим. Бу иморатлар таназзул иморатларидир, жа-
ҳолат иморатларидир. Ҳатто гўзалликда ҳам жаҳолат
балқийди. Ахлоқ иморатларимизни эса алақачон наҳс
ҳиди тутиб кетган. У ерда сиғинадиган меҳроб, у ерда
сиғинадиган саждагоҳ қолмаган. Биз болаларимизга
комил ҳаёт эмас, жаҳолат ва фаҳш қайнаган ўчоқ
қуриб бердик. Фарзандларимиз мана шу ўчоқда пи-
шиб, етилиб чиқдилар, булар фарзандлар эмас — биз-
нинг қилмишимизнинг ҳосилаларидир. Бу иморатда
бирон ақл соҳиби туғилишига бугун ҳеч бир ишон-
майман, мабодо, тасодифан туғилган тақдирда ҳам, ун-
дан ҳам фаҳш иси анқиб туради. Биз фарзандларимиз
яшайдиган иморатлар пойдеворини фосиқлик ва хиё-
нат ғиштидан бунёд қилганимиз ва энди бу иморатга
туғилажак ҳар бир гўдак йиллар ва ойлар ўтиб, фо-
сиқлик, хиёнат, жаҳолат уруғини урчитадиغان авлод-
лар бўлиб етишади ва тангрининг ғазабига яна ҳам
кўпроқ дучор бўлаверади. Тақсирим, тавқи-лаънат
бўйинтуруғини бўйнидан олиб ташлашга одамзоднинг
ўзининг кучи етмайди, қанча кўп яшасак, наслимиз
ер юзида қанчалик кўп қолаверса, одамзод қанчалик
кўпаяверса, гуноҳларимиз шунчалик ошиб боравера-
ди. Мачитга борганимда, мен энг даҳриёна иш қил-
дим. Худонинг уйида туриб худодан жонимни ол, ҳар
қадамда оёғимга суқилаётган гуноҳ тиконларини суғу-
риб ташлашга қодир эмасман, ёвузлик ва хиёнат ол-

дида ожизман, одамзоднинг гуноҳлари олдида ҳатто сенинг суҳуфларинг ҳам ожиз, деб ёлвордим. Шундай тақсирим, энди гуноҳни тўхтатишнинг, наслимизни тоза ва соф сақлашнинг энг одил ва улуғ йўли ўлимдир. Кимки, бепушт ва фарзандсиз бўлса, мен унга ҳавас қиламан. Ахир яратган олдига пок ва мағрур боришга не етсин. Ёмғир кучайди. Эсингиздами «ердаги ҳар бир нарса менинг рамзларимдир». Ёз пайти ёмғир бундай жаҳл билан ёғишини сўнгги ўн йилларда биринчи бор кўришим. Бу ҳам бир рамз. Юринг, панароқ жойга ўтайлик. Фикрларингиз даҳриёна дейсизми? Рост гап, ҳамиша одамнинг қулоғига даҳриёна бўлиб эшитилади. Мен ҳикоямни энди бошладим. Йўқ, мен сизга юрагимни очмоқчи эмасман, тавба-тазарру қилмоқчиман. Одам сифатида одамзодга келтирган зарарларим учун одамзод олдидаги гуноҳларим учун тазарру қилмоқчиман. Мен улуғ гуноҳқорман, Тақсир. Ёшлигимда бир китоб ўқиганман, кейин умр бўйи шу китобнинг таъсирида яшадим. Бу китоб умримни бошқарди. У мен учун муқаддас китоб бўлиб қолди. Фожияларнинг боши ана шу китобда. Бугун ўша китоб китобмиди ёки менинг ёздигиммиди деб ўйлайман. Ёдимда йўқ, бу китоб йўлига қачон кирдим, қачон унинг асири бўлиб қолдим. Балки бу дунёга шу китоб асири бўлиш учун келгандирман. Хуллас, тақсирим, китоб менинг қалбимга жойлашиб олди. Эсингиздами, оятларда айтиладики, «шайтон қалбига жойлашиб олган» деб, шундай жойлашиб олди қалбимга. Ҳаётда ниманики яратган бўлсам, шу китоб таъсирида яратдим. Шу китоб ҳукмида ҳукм қилдим. Болаларимни ҳам шу китоб билан тарбия қилдим, уларнинг ҳам қалбига сингирдим бу китобни, сўзма-сўз, сатрмасатр ёд олдиртдим. Умримни китоб қўлига худди товада куйдирилган пиёздек қовуриб бердим. Шу сабабли ҳам умримни «ўтган умр» деб айтолмайман, «қоврилган умр» дейман. Эсимда, болалигимда туш кўриб эдим: қандайдир муз тоғига чиқиб қолибман, қайдан пайдо бўлди бу муз тоғи, қай маҳал юксала қолди, билмайман, билганим шуки, мен турган тоғ тобора юксаларди, уни эритиб бўлмайди дея ўйлагандим ўшанда. Ростдан ҳам, энди англасам, бу муз тоғини эритишга инсоният қодир эмас экан. Биз ҳам муз тоғида — офтоб ва кўклардан ҳоли бўлиб яшайпмиз. Тоғ эса

кундан кун юксалмоқда — у энди юракларимизни ҳам забт эта бошлади, тақсирим. Музликдан иборат дунё. Муз дунё! Уни бошқача аташ мумкин эмас. Бошқача аталмайди ҳам у. Мен ўша тушимда кўрган муз парчасини биринчи марта катта ўғлимнинг юрагида кўргандим. Ўшанда у эндигина мўйлов қўйган бўз йигит эди: унга нимадир деб насиҳат қилдим — у менга тикилиб қаради — унинг чиройли кўзлари орқали боқиб турган муз парчасини кўрдим. Ўшанда музлик салтанати ҳаммани секин-аста ўзиники қилиб олаётганини сездим. Бу дунё ўзи музлик салтанати эмасми? Сиз ҳеч одамларнинг қалбига қўл солиб кўрганмисиз ва у ердаги муздан қўлларингиз қалтираб кетмаганми? Музлаб қолмаганми қўлларингиз? Музлаб қолган шаҳарларга, қишлоқларга қараб, ҳеч йиғлаганмисиз ёхуд бақирганмисиз бунда тирик жон борми дея? Шундай бақирганингизда бирон киши мен тирикман, дея қаршингизга келганми ёки бирон тирик жонзотга кўзингиз тушганми? Шундай, тақсирим, ер юзи марҳумлар, ўликлар диёри, ўликлар салтанати. Бу шаҳарлар шаҳар эмас, улкан қабристон; фарқи шуки, бунда ҳар ким ўз қабрини ўзи қазийди. Фикрларим телбаворми? Яқинда қизим ҳам шундай деди: «Сизнинг рост гапларингизнинг кимга кераги бор? Қорин тўйғизадими ёки бахтли қиладими?» Мен унга ҳеч нарса дея олмадим. У тўғри айтаётган эди. Рост гап фақат фалокат келтиради. Баъзида ўзим ҳам ўйлаб қоламан. Шунчалар уқубат, ситам ва ғамга дучор қилар экан, мени уйғотиб не қиларди? Ўша ғафлат ҳолимда бахтлироқ эдим-ку? Нега мени уйғотди? Мана шу тубанликларни кўриш, азоб чекиш учунми? Менга не керак эди булар? Кўриб бахтсиз бўлгандан, кўрмай бахтли бўлганим яхши эмасмиди? Аввал кўзимни очиб, сўнг масхара қилиш шартмиди? Ўша ғафлат ҳолимда бахтли эдим, ўз кунимдан мамнун эдим, ҳаётим ҳам мазмунли эди.

Хуллас, тақсир, сизга ўз ҳаётимни гапириб бермоқчи эдим. Унчалик қизиқ тарих эмас, лекин кимгадир гапиришим керак-ку? Мен ҳам оддийгина иштончан кўча чангитиб юрган бола эдим. Қиш кунларининг бирида қўшни кўчада, бузилган уйлар орасида чўққи соқол кишини учратиб қолдим. Уни бу кўчада илгари кўрган эмасман, тўсатдан пайдо бўлиб қолди,

бу одам ўзининг маймоқлиги, ҳаддан ташқари қилти-
риқлиги билан эмас, кўзларида дўниб қолган қаҳр ва
мунг билан мени лол қолдирди. У пайтлари ҳамма
нарсага қизиқувчан ва ичимга нима солишса ўша би-
лан тўладиган ёшда эдим. Мен уни ҳар куни бу овлоқ
ва кўпдан буён одам қадами тегмас кўчада учратар,
гўё у менинг қайтишимни пойлаб ўтиргандай, мени
кўргач, шу кўчадаги қизил эшикли ҳовлига кириб ке-
тарди. Негадир у доим кўчада ҳеч ким йўқ пайти
пайдо бўлар ва доимо эшик олдига чиқиб ўтирар, мени
кўриши билан ичкари кириб кетарди. У ёлғиз ва мағ-
рур эди, ёлғизлик унга кўрк бериб турарди. Балки шу
туфайли у мени лол қилгандир. Бир куни унинг изи-
дан ҳовлига кирдим. Ҳовли нақ юз йилдан бери йи-
ғиштирилмагандай, нақ юз йиллик уруш бўлиб ўтган-
дай хароба тусда эди. Ҳовлида чиркин, яна қандайдир
сасиган гўштнинг ҳидига ўхшаш ҳид димоқни хиппа
бўғарди. Бу ерда тик қолган иморат йўқ эди, ҳаммаси
ярим вайрона ҳолатда несту-забун бўлиб ётарди. Чўққи
соқолни шу вайрона ичидаги қулаб тушишига сал қол-
ган бир ҳужра ичидан топдим. Энди-энди ўйлаб, мен-
га нашъа қилади: қандай қилиб ўша вайронага кирдим
экан? Нега ваҳм қоплони мени ютиб юбормади экан
деб. Хирагина шам ёруғида у қандайдир китоб ўқиб
ўтирар, сўнг ҳўнг-ҳўнг йиғлар ва тинимсиз сажда
қиларди. Ҳужра шип-шийдон эди, фақат қозикда узун
хирқа осилиб турар, чўққи соқол шундоқ ернинг ўзи-
га чўкка тушганди — унинг товуши, алами, мунги,
мусибати мени маҳлиё қилди. Назаримда, у буюк ва
ададсиз мусибат соҳибидай туюлди, унинг қироатли
овози дилимни шайдо-ошуфта қилди-қўйди — қироат
ерники эмас, бу сўзлар одамники эмас эди: қироатда
ҳам, унинг ёлғизлигида ҳам, саждасида ҳам қандай-
дир илоҳият мужассам эди. Мен айнан шу ҳолатга
гувоҳ бўлиш учун ҳовлига деярли ҳар куни қатнай
бошладим ва ҳар куни уни китоб устига мук тушганча
йиғлаб, сажда қилиб ўтирган ҳолатда учратардим: йи-
ғилар орасида кимгадир хитоб, тазарру аралаш қиро-
ат эшитилиб қоларди. Мен қиш чиққунча ҳовлига ке-
либ турдим. Баҳор бошланиб ёмғир кучайгач, ҳовлига
кириб чиқишнинг ўзи азоб бўлиб қолди. Аммо ода-
тимни қанда қилмадим ва шу пайтгача бирон кишига
бу ҳақда гапирмаган ҳам эдим. Унинг ёлғизлиги, йи-

ғиси, саждаси, қироатидан сўнг менинг танамда бош-ланадиган ҳиссиётни ҳеч ким билан баҳам кўргим келмасди, ўша болалик ақлим биланоқ бу ерда бир умр сифиниб, интилиб яшаса бўладиган нелардир борлигини ҳис этгандим. Бир куни ёмғирдан сўнг ҳовлига кирдим: хужрадан товуш келмас, ёмғир ҳовлидаги қолган тик деворларни ҳам қулатиб бўлганди — хужрага кириб, у ерда ҳеч кимни учратмадим, хужра ҳам қулаб кетиш арафасида турар, деворлари ёмғир билан қўшилиб шувиллаб кўчиб тушарди. Ҳовлида ҳеч зоғ йўқлиги энди маълум эди — энди изимга қайтмоқчи бўлиб бурилаётганимда кўзим токчада турган китобга тушди — бу ўша чўққи соқол қироат қиладиган китоб эди. Атрофга кўз югуртирдим: ҳеч ким кўринмасди. Китоб қироати менинг ақлимни жодулаб қўйганди ва мен, тақсир, кейинчалик улуғ гуноҳ бўлажак иш қилдим: китобни токчадан олдим, ҳовлидан чиқиб кетдим. Кўчада кўлмакларга тойганиб чопиб борар эканман, назаримда, кимдир изимдан кузатиб тургандай туюларди. Муюлишга етгач, изимга қарадим ва юрагим тарс ёрилиб кетгандай бўлди. Ким билади, менга шундай туюлгандир, ҳозиргина мен китоб ўғирлаб чиққан ҳовли деразасида чўққи соқол менга қараб турарди ва ажабланирлиси шундаки, у менга жилмайиб қўйганга ўхшади. Китобни қўлтиқлаганча ўз уйимизга югуриб кирдим ва тўғри ертўлага кириб, китобни эски латта-путта орасига яширдим. Сўнг бир ҳафтача кутдим, ҳеч ким китобни сўраб келмагач, аста ертўлага тушдим ва мен ҳам чўққи соқолга тақлид қилиб қироат билан ўқий бошладим: аввал сўзларни талаффуз қилишим қийин бўлди, шу сабабли қироатим ҳам пашша финғиллашига ўхшаб чиққан бўлса ажаб эмас, бироқ бу қора муқовали китоб менинг умримнинг бир қисмига айланди ва аста-секин куннинг тенг ярмини шу китоб устида ўтказадиган бўлдим, тезда қироатни ҳам, саждани ҳам ўзлаштириб олдим, энди менинг товушим, сўзим чўққи соқолниқидан фарқ қилмасди ва ҳар бир сўз, жумла қалбимга қулфланиб қоларди. Китоб мени жодулади қўйди. Ундан бош кўтаролмай қолдим. У менинг ҳамдамимга, ҳабибимга, маслаҳатгўйимга айланди. Фақат ўзим эмас, китобни тунлари сандал бошида бутун оила аъзоларимга ўқиб бера бошладим. Кейин уларнинг сафига тенгдошларим, ўртоқ-

ларим, кўшнилар кўшилди. Аста-секин улар ҳам китобсиз туролмайдиган бўлиб қолишди. Тасаввур қилинг, тақсирим, бутун кўча кечки пайт китобдан бир варақ ўқиб беришимни кутиб кун ўтказишар, ўй-хаёллари китоб бўлиб қолганди. Мен эса уни қайта-қайта ўқиб беришдан чарчамасдим, аксинча, ўқиганим сайин қандайдир куч юрагимга оқиб кирар ва танамда ғойибона қудрат пайдо бўларди. Бутун кўча болалари ана шу китоб таъсирида балоғатга етишди, шу китоб таъсирида ҳаёт йўлларини танлашди, шу китоб таъсирида яшашмоқда. Шундай, тақсирим, ўша китоб бугун ҳам уларнинг ақлу шуурида, бугун ҳам улар китобмонанд яшашга уринишади — ҳамманинг қалбини у китоб ўғирлаган. Мен ҳам аслида ҳаётимни шу китоб йўлида қурганман. Ў-ў, сиз билмайсиз, тақсирим, китоб мени қанчалар телба қилди, қанчалар жунунваш қилди, у мени боаликнинг тор кўчаларидан ақл-идрокнинг чўққилари сари етаклаб ўтди, сўнг мана қаршингизда тургандай, несту забун ҳолда ёмғир ёғаетган палладаги мана шу хиёбонга қотил ва қаттол қиёфасида келтириб ташлади. Тақсирим, бутун умрим ўша китобга зарб этилган эди: у китобда яна болаларим, мен сиғинган одамларнинг тақдири, ҳатто сиз билан шундоқ учрашиб қолишимиз ва мен тазарру қилишим баён этилган эди: Ҳа, ҳа, айнан шундай ёзилганди: «у ўзининг махлуқ эканини англаб етади ва махлуқ каби ўқириб ўлади». Боядан бери сизга ўқириб ётибман, демак, ўлимим ҳам яқин. Бемаъни гап айтманг, дейсизми? Ўлим бемаънилик эмас, тақсирим, ўлим — маъно, инсон умрининг маъноси, фақат тириклик бемаънилик бўлиши мумкин. Ўлаётган одам ўз умрининг неча пулга арзишини билиб ўлади. Ҳозир айтаётганларим ҳам умр ҳақидаги хулосаларим. Агар яна яшаш имконияти берилганда одам бўлиб яшашга сира ҳам рози бўлмасдим, ит бўлиб ёки бирон сайёднинг ўқиға учиб ўладиган қуш бўлиб яшашга рози бўлардим, бироқ одам бўлиб эмас. Бир куни ўзингнинг махлуқ бўлиб яшаётганингни англаб қолишинг муқаррар бўлгач, нечун одам бўлиб яшамок? Нечун умрни масхара ва саробга тўлдирмоқ?! Нечун жимжимага умид қилмоқ? Нечун қуриб бўлгач, ағдарилиши аниқ бўлган ҳайкални тиклашга рўжу қўймоқ?. Нечун?.. Тақсирим, сизга саволдан қафас ясаб беришим мумкин, са-

волдан қилич ясаб беришим мумкин, бироқ одам умридан ҳеч нарса ясаб бўлмайди. Кўп алжиб юбордим, чоғи, сизга китоб ва ўз тарихимни ҳикоя қилиб бераётган эдим. Шундай қилиб тақсирим, китоб менинг умрим маёғига айланди. Шу мазмун остида илмга қўл урдим, шогирд бўлдим, устоз бўлдим. Лекин ақлимни таниган сари мени нимадир безовта қилар, назаримда ичимда нимадир пайдо бўлган, доим иккиланиш ичида яшардим. Қилмоқчи бўлган ишимга ичимда нимадир қарши чиқар, мени иккилантирарди. Ақлу-ҳушимни йиғиб оладиган пайт келганда мен энди бу икки хил муносабатни аниқ ҳис қила бошладим. Ичимга кимдир кириб олган ва у мени тинимсиз одамлардан, кундалик икир-чикирлардан, ташвишлардан бездириб, қора хаёл, қора китоб, қучоғига тортарди. Гўё ичимда бир бўшлиқ пайдо бўлди-ю мен унга йиқилиб тушган, энди эса ундан чиқишни билмай тўрт тараф деворга бошимни урганча зир югурар, бошқа биров эса мени тепадан туриб, масхара аралаш кузатиб турарди. Қанча истамайин кимдир ичимда туриб, мени китоб олдига етаклаб келар ва сўнгсиз хаёлларга фарқ қилар, китоб саҳифалари аро мени сарсону саргардон олиб юрарди. Ичимда зулмат ва ёруғлик кураши бошланганди. Мени илми-зиёли одам деб ҳурмат қилишарди — ўзим ҳам омадли одам эканлигимга ишона бошлагандим. Уйланганимда бу ҳурмат-иззатни кўриб, хотиним қанчалар қувонганини айтмайсизми? У мени кўярга жой тополмасди. Ораста-озода бўлиб қолгандим. Хаётимга тартиб, масъулият кириб келди. Лекин сизга, тақсир, қандай баён этишни билмайман, балким ишонмассиз, жуда қўшиб-чатаяпти дерсиз. Майли, нима ўйласангиз сизники, меники гапирмоқ, тақсир, мен келин-куёвликнинг биринчи куниеқ китобсиз ухлай олмаслигимни англадим — бутун ҳаёт орзуси, қўрқуви ва хижолати балқиб турган хотинимни ҳайрон қолдириб, китоб ўқишга кириб кетдим. Кейинги ўн икки йиллик умримиз шундай ўтди. Мен хотиним билан алоҳида ётган кунларим кўп бўлган, бироқ китобсиз ётган куним бўлмаган. Китоб мени сал бўлмаса савдойига, хаёлпарастга айлантириб қўйганди. Мен тонггача китоб ўқиб ўтирар, у ёқда хотиним мени кута-кута ёстиқни қучоқлаганча уйқуга кетарди. Мендаги савдойилик қандайдир ваҳмга айланди. Кўнглим-

га илондай шубҳа ўрмалашиб кирди — китоб ўқийвериб, мен китобга айланиб қолгандай эдим.

Ростдан ҳам, ундаги ҳар бир сўз, гап менга сингиб бўлган, китоб саҳифалари умримга сочилиб кетганди. Китоб саҳифалари орасида мен йўқолиб кетган эдим, мен йўқ эдим, «мен»нинг ўрнига китоб пайдо бўлганди. Мен китобда аллақачон йўқолиб кетганимни билардим ва хотинимнинг кечалари йиғлаб, ёстиқлари ҳўл бўлиб кетганини ҳам сезардим — сезардиму мен мубтало бўлган эдим. Мубталолик, тақсирим, ёмон касаллик. Уни тузатиш қийин. Гўё китоб менинг ўзимни эмас, балки қалбимни ўлдириб бўлганди. Аммо шундай кунларнинг бирида менинг кўнглимга шубҳа жосуси кириб келди. Бир кечаси китоб ўқий-ўқий курсида ўтирганча уйқуга кетдим. Ўлгудай толиққан эдим, кўзим юмилишидан мени ҳеч нарса, ҳатто китобга мубталолик ҳам сақлаб қололмади. Ухлаб ётар эканман, назаримда кимдир ичимдан чиқиб келганга ўхшайди; у қоп-қора кийиниб олганди, ухлаб ётган мени худди либосдай ечиб ташлади-да, туриб, нариги хонага кириб кетди — уйғонганимда хона ёришиб қолган, китоб очик ва сирли ҳолатда ётарди. Мени қора хаёл чулғаб олганди. Ўрнимдан туриб, ювиниш хонасига ўтдим — хотиним аллақачон турган, ошхонада нимадир тайёрларди. Мени кўриб жилмайди. Негадир ял-ял яйраб кетган, ҳаракатлари чаққон эди. У келиб мени ўпиб қўйди. «Ёмонсиз» деди ноз билан ва шу сўзни айтиб қизариб кетди: «Кеча роса уят ишлар қилдингиз». Мен донг қотиб қолдим: аввалига хотиним писанда қилаяптими деб ўйладим, бироқ унинг самимий қувончдан ярқиллаб турган кўзларини кўриб зарда қилмаётганини англадим. У рост гапираётган эди. Баданим жимирлаб, ичимда шубҳа, гумон қичқириб юборди. Аммо хотиним туш кўрган шекилли, деб ўзимни бироз овунтирдим. Бироқ эртасига ҳам хотиним ял-ял ёниб юрганини кўриб, хавотирга туша бошладим. Кейинги тунлари ҳам курсида китоб ўқиганча ухлаб қолар ва ғира-шира ичимдан ҳалиги қора сийрат мени кийим ечгандай ечиб ташлаб, ётоқхонага кириб кетаётганини элас-элас англагандай бўлардим. Бундай ҳолат кўп такрорланди. Мен касалга ўхшардим. Кўз олдимда қандайдир рўё пайдо бўлган, бу рўё мени маст ухлатиб ташлар ва бошқа бир «мен»ни

уйғотарди. Хотиним ўғил туғганда, тақсирим, бола меники эмас, деган гумон пайдо бўлди. Йўқ, тақсирим, хотиним фаришта эди, унга гард юкмаган, фақат китоб мени жодулаб қўйганди, кимдир ичимдан чиқиб келар, афтидан, у жуда танишга ўхшар, гоҳ ўзимга ҳам ўхшаб кетарди. Бироқ у қоп-қора кийинар, ўзи ҳам рўёдай қоп-қора эди, мен буни аниқ билардим. Мен китобни ўқийвериб, ундан кўчирмалар олавериб, ё ўтирган жойим ва ёки дарсхонадаги эски сим тўшакка ўзимни ташлаганча қимирлашга ҳолим келмай уйкуга кетардим, хотиним эса эрталаб яшариб, яшнаб, мени эркалар ва нозли-ишвалар қиларди — у рўё ичимдан чиқиб келаётибдими ёки бошқа жойданми, билмасдим, хонада мендан ва улкан қора китобдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди — деразаларга панжара урилган, шусиз ҳам мен елкамдаги бодим қўзиб қолмасин деб уни ҳеч қачон очмасдим. Бир куни ҳатто уйку аралаш бошимда менга тикилиб турган кимнидир сезгандай ҳам бўлдим ва чўчиб уйғондим — ҳеч ким йўқ, у ғойиб бўлганди, бироқ мен уни уйку аралаш бўлса ҳам аниқ кўргандим. Кейинги умрим ҳам мана шу қора хаёл билан олишиш, уни фош этиш истаги билан ўтди: йўқ мен уни фош этолмадим, у мени фош этди, мени янчиб, мени яксон қилиб, менинг вайронам, харобам устига ўзини тиклаб олди — ўзимга ишончим қанчалик йўқолса, у шунчалик кучаярди, шунчалик озод бўларди. Бу рўё мени ўн икки йил тинч қўймади, фақат хотиним ажал билан олишиб ётган кунлари мени бу рўё тарк этди. Китоб столимда ҳамиша очик турар ва мен энди уни ёддан ҳам айтиб бера олардим.

Икки ўғлим ўзимга тортиб китобхўр бўлишди: бизнинг хонадонни китобчилар оиласи дейишарди, ўғилларим қаерда китоб кўришса сотиб олишар, уйимиз китоблар мамлакатига айланганди. Бироқ мен ҳамон икки киши бўлиб яшардим. Биринчи мен ожиз, заиф, фақат кузатувчи, азоб чекувчи, улуғ мусибатхўр эди. Иккинчи мен рўёга ўхшар, ўғилларимга тарбия берар, қора китобни ёд олдиарар, талабчан ва улуғ орзуманд эди. У ўғилларимнинг мартабали, улуғ ва ҳар ишга қодир бўлиб етишишлари учун барча ишни қилар, вақтини, умрини аямасди. Ўғилларим биринчининг эмас, иккинчи меннинг тарбиясини олаётганди, улар ёшлигиданоқ зийрак, фаҳмли, ақлли бўлиб ўсишаёт-

ган эди. Баъзан ўғилларимга қараб, қўрқиб кетардим: ўн яшар ўғлим ҳаёт ҳақида совуққон ва босиқ фикр юритар, фикрлари гўё минг йиллар яшаган ақлнинг маҳсулидай шафқатсиз, мантиқли эди. Улар болалардай ўйнаб кулишмас, доимо жиддий юришар, ҳеч нарса уларни ҳайратга солмас, гўё барча нарсани олдин яшаб, кўриб бўлишгандай, фақат мақсад сари интилишар барча нарсани мақсадга қуришган, сафар охирига қараб ҳеч қаерга бурилмасдан шитоб билан кетаётган машинани эслатарди менга. Бошқа ҳамма нарсани босиб-янчиб ўтиш мумкин, фақат олдинга, мақсад сари интилиш зарур. Иккинчи мен болаларимни қаттиққўллик билан тарбияларди. Ўзимдан қоладиган из ўчмас бўлишини истардим, бу из менинг болаларим эди. Улар паст, майда икир-чикирдан ҳоли, фақат юксак орзулар билан яшайдиган, фақат улуғ ишлар қиладиган кишиларга айланиши керак эди. Тақсир, мен ўқиган ва умримни бахшида қилган инсоният тарихи ожиз ва кучлиларга, хўрлашга лойиқ ва хўрланишга лойиқларга, эзувчи ва эзилувчиларга, қуллар ва хожаларга, қўй ва бўриларга бўлинганди, мен инсон тафаккури, унинг табиати билан шуғулланиб, шу хулосага келдимки, ҳақиқат кучда эди. Бу ҳаёт инсонга яшаш учун курашга берилган, бу кураш шафқатсиз ва ҳеч бир эътиқод билан баҳолаб бўлмасди. Бир томонда ювош, азобу, уқубатдан хўрлигу ҳақоратдан боши чиқмайдиган, қанча эзилса эзувчини, қанча зўрласа зўрловчини, қанча топтаса топтовчини, қанча алдаса алдовни яхши кўрадиган, иккинчи томонда эзиш ва хўрлашга, босиб-янчишга, дунёни ўзгартиришга, уни янгилаш ва мезонга солишга лойиқлар яшашар, улар ўз олдиларига қўйган мақсадларни амалга ошириш учун ғажишга ҳақлари бор эди. Инсоният қўй ва бўриларга бўлинганди. Мен болаларимни бўрилар бўлишини истардим. Қўйлар барибир ҳеч нарсани амалга оширолмайдилар, улар фақат восита бўлиб хизмат қилишади холос. Хўш, алданган, хўрланган, топталганларга сен хўрланаяпсан деб кўринг-чи?! Улар сизнинг устингиздан кулишади; хўрлик нелигини, шаън ва ғурур нелигини билмайди. Хўш, бундай кишиларга шафқат зарурмикин?! Улар ўз хўрликлари ва ҳақоратлари билан фахрланиб юришса-чи? Алданиб, эзилиб яшаш улар учун ғурур бўлса-чи? Мен болаларимнинг бағри

қаттиқ, ўз олдиларига қўйган буюк ишларни амалга ошириш учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, ҳамиша фақат олдинга интиладиган кишилар бўлиб етишиши учун тиришардим. Учинчи фарзандимиз қиз бўлди. У онасининг қорнидаёқ ўз феъл-атворини билдирди, хотиним оғироёқ пайтида ўрнидан туролмай қолди. Нуқул мадори йўқ, кучимни кимдир сўриб олаётганга ўхшайди деб нолирди. Биз бу касаллик болага зиён етказмасин деб қўрқар ва табибма-табиб югурардик. Докторлар ҳам елка қисишар, камқонлик бўлса керак дейишарди. Хотиним эса иккита фарзанд учун ҳам бунчалик қийналмагани туфайли ажабланиб, қорнига тикилиб-тикилиб қўярди. Унинг касалманд юзини икки ой қўрқув, таҳлика, хавотир тарк этмади. У ички бир ҳис билан ўзини ҳеч бир қайси боласига ўхшамайдиган, алоҳида фарзанд туғаётгандай ҳис этар, баъзан бу гумонидан чўчиб тушар, мен унинг хавотирланаётганини англардим.

Аммо қизимиз фавқулодда соғлом туғилди. У нақ тўрт килоча келарди. Онаси туғгунча адои-тамом бўлди. Касалхонада қизимиз билан узоқ ётди. Уйга келгач эса яна ётиб қолди. Кундан-кун озиб-тўзиб борарди, қизимиз эса тинмай онасини эмас, гўё ҳақиқатан ҳам бутун мадорини сўриб олаётгандай эди. Гўё эмас, аслида ҳам шундай эди: у эртаю кеч, ҳеч тинимсиз эмар, у эмган сайин хотиним бир эт озиб кетгандай туюларди. Тақсирим, ҳеч бир болани тинимсиз эмганини кўрганмисиз? Қизимизнинг ғайриоддийлиги мени ҳам хавотирга соларди. У кечаси ухлаб ётган жойида ҳам кўкракни сўриб ётар, хотинимни бироз тин олгани қўймасди. Кўкрак оғзида турмаса ухламас, гўё у онасини буткул сўриб битирмоқчидай эди. Онаси тўзиб борган сайин қизим соғлом бўлиб борарди. Хотиним уйқусизлик, дармонсизликдан асабий бўлиб қолди. Ошқозонида оғриқ пайдо бўлган, худди тутқаноқ каби оғриқ тутганда хотиним икки букилиб йиғлашга тушар, асабий ҳолатда қизимизни қарғай бошларди. Она ва боланинг кураши қизимиз бир ярим ёшга етганда хотинимнинг вафоти билан якунланди. Қизимиз соғлом эди, саккиз ойликда юриб кетди, унга энди овқат берса бўларди. Аммо қизимиз токи хотиним ўлган кунгача атайлаб қилаётгандай кўкракдан ажралмади. Хотиним ўладиган кунлари ар-

воҳдай бўлиб қолганди. «Бу ҳаммани сўриб битиради» дерди. Гаплари ҳам алмойи-жалмойи эди, қизимизга еб қўйгудек тикилар, аммо ундан негадир кўрқар, қизимиз олдига келиши билан шошиб кўкрагини тутарди. Тақсир, у пайтлари қизимнинг феъл-атворига эътибор бермасдим, у кўзимга соғлом, чиройли ва ширин қиз бўлиб кўринар, мен эса қизимнинг соғломлигидан, унинг ғайри оддий қилиқларидан завқланардим. Энди ўйлаб қарасам, тақсир, қизим хотинимнинг томирларидаги ҳаётни сўриб олиш ва мени қисмат билан ёлғиз қолдириш учун дунёга келган экан. Баъзида агар хотиним тирик бўлганда бунчалар мусибат бошимга тушмасдими деб ўйлаб қоламан. Йўқса, қизимнинг онасига бунчалик ўчакишини нима билан изоҳлаш мумкин? Буни ҳозир сезаяпман. Аммо ўша пайти қизимнинг соғломлиги, айёрлиги, тантилиги менга завқ берарди. Акалари унга меҳрибон, у акаларига меҳрибон эди. Аммо қизим гўдаклигида қандай бўлса шундайлигича қолди. Ҳукми ҳакам, життай бўлишига қарамай мустақил. Уйда бир талай китобу бироқ улар айнан ўша китобни талашишар, уларнинг китоб талашаётганини кўриб, кўнглим кўтарилар, ўзимча ғурурланиб кўярдим. Кечқурунлари гоҳ ўғлимдан, гоҳ қизимдан, қани, фалон бетдаги фалон нарсани ёд айтиб бер, деб сўраб қолар, ўғилларим ҳам, қизим ҳам сўраган жойни ёддан айтиб берарди. Оналарининг вафот этганини болаларим китоб ўқиб унитишар, ғамгин дилларига китоб шифо берарди. Биз китоб ёрдамида тезда қаддимизни тиклаб олдик. Мен болаларим тарбиясидан унчалик хавотир олмасдим. Уларни китоб тарбия қилаётган эди. Мен баъзан ярим тунгача ишда қолиб кетардим. Маърузаларим ҳам талабаларга кўпроқ ёқиб бораётгандан хурсанд эдим. Назаримда, ҳаёт гўзал ва бетакрордай эди. Уйда навбатма-навбат қора муқовали китобни товуш чиқариб ўқир, сўз, оҳанг ва мантиқдан маст бўлиб қолгандай сезардик. Аслида умримиз шу китоб жодулигида ўтди. Маърузам куни хона бошқа курслар эвазига ҳам лиқ тўларди. Китоб нафақат менга, балки болаларимнинг, мана шу талаба йигитларнинг ҳаётига ҳам йўлбошчилик қила бошлаганди. У пайтлари ҳаётимда шунчалар бахтли даврлар кўп эдики, бир куни келиб ташландиқ умрим ҳақида сиздек ёт бир кишига ҳасрат қилиб ўтиришни тасав-

вур қилолмасдим. Талабалар баъзан мен билан баҳс-мунозара қилишар, шартакилиги ва жангарилиги билан мени довдиратиб қўймоқчи бўлишар, бироқ мен ҳеч довдирамасдим, хулосаларим совуқ ва рад қилиб бўлмас даражада далилли эди. «Фақат унинг номини англаганларгина бу дунёнинг маъносини англаб етади, мен сизларга унинг сўзларини, унинг каломини етказаяпман ва демак, унинг номидан сўзлаяпман». Сизга бу сўзлар бироз баландпарвоз бўлиб туюлаётгандир, бироқ шуни алоҳида таъкидлайманки, мен бу сўзларни қироат ила айтган пайтим залда пашша учса биларди. Улар мен орқали қора муқовали китобга муҳаббат қўйиб қолдилар ва бир умрга унинг муҳлиси ва муҳибига айландилар. Қанча талабалар қўлимда тарбия топди — ўзим ҳам нақ уч авлодга ваъз ўқидим. Мен ҳаётдан, ҳаёт мендан миннатдордай эди.

Аммо аста-секин аввал ўғилларим, сўнг талабалар чўққи соқол қўйиб олишаётганини англаб қолдим, тақсир, бу ғоят ғайритабиий туюлиши мумкин, бироқ ким китоб ўқиб, унинг ҳавоси ила нафас олган бўлса, уларнинг ҳаммаси бирин-кетин чўққи соқол қўйишга ўтишди. Мен ҳатто уларнинг кўзлари ҳам, юзлари ҳам, товушлари, қироатлари ҳам ўша мен ёшлиқда хароба кўчада учратган, ёлғизлиги ва кибри билан мени ром қилган ўша чўққи соқолга ўхшаб бораётганини сезиб қолдим. Аввалига эътибор бермадим, бу ёшлар ўртасидаги одатдаги андозапарастлик деб ўйладим. Мен золим эмасдим, болаларим хоҳлаган ишларини қилиши, хоҳлаган андозада кийим кийишлари мумкин эди. Мен соқол қўйишни шундай андозапарастлик деб ўйладим. Катта ўғлим ўзини санъатга урди. У одамнинг руҳий ҳолати билан қизиқар, бу йўлда ҳеч нарсани аямас, соатлаб китоб ёки матн устида ўтирар, шу дақиқаларда ҳаммани, ҳатто мени ҳам унутиб қўярди. Унинг хонасига кирганимда бир неча марта юзимга қараб туриб: «Кимсиз? Нима керак?..» деб бақриб берган, мени танигач, ҳижолат бўлиб, узр сўрагани. Ўша дақиқаларда мен уни танитай қолардим: у мутлақо бошқача одам бўлиб қолар, хаёли узоқларда, кўзларида жунун ва жазава тўлган, қорачиқлари каттариб, бутун диққати битта нарсага қаратилган, гўё шу туришида оламшумул ва инсоният тақдирини ўзгартирадиган масалани ечаётгандай туюлар, шундай пайт-

ларда у ўша чўққи соқолга яна ҳам кўпроқ ўхшаб кетиб, мени қўрқувга соларди. Ўғлимнинг иш устидаги ҳолати ўша хароба ичидаги чўққи соқолнинг жазавали ибодатини эслатарди; иккала ҳолатда ҳам юракка хавотир бағишлайдиган нимадир бор эди. Мен ўғлимни ҳорғин кўрган пайтларим унга, бошқа ишнинг бошини тутақол, сени бу ҳунаринг чарчатиб юборди, десам, у истеҳзоли жилмаяр ва юзимга тикилганча: «бу ҳунар энг зўр ҳунар, яқинда ўзингиз гувоҳи бўласиз» дерди. Бу зўр ҳунарга ақлим етмасди, бироқ ўғлимнинг бу гапларини ўз кучига ишониб айтаётганини кўриб қувониб кетардим. Тақсир, ўша пайтлари ўғлим ҳақиқатан ҳам оламшумул иш устида ўтирганини тасаввур қилолмаганман, шунчаки ҳар бир кашфиётчи ўз кашфиётини оламшумул ҳодиса деб ўйлайди деган хаёлга борганман. Тақсир, сизга ваҳшийликнинг қиёфалари танишми? Мен ваҳшийликни ҳамиша гўзал қиёфада учратганман; у ўзининг асл мақсадини олийжаноб ғояларга яширади. Агар унга кўз ташласангиз ғоят кўркам тусда товланади, ақлу ҳушингизни олади, дилбар қиздай фақат хаёлдан бўлган ҳаёт ваъда қилади. Қаранг, тақсирим, ҳаётнинг ўзи бир лаҳзалик бемаъни хаёл эмасми? Ҳозир сизга сўзлаб бераётганим ҳам ноқис ақлимнинг хаёллари эмасми? Ҳаммамиз ҳам кучли ва буюк бўлишни истаймиз, шунинг учун ҳам умр биносини барпо қиламиз, унга абадиятни суяй оладиган устунлар қўямиз, аммо бир кун ақлимизни йиғиб олиб қарасак, биз яратган ўтов қурилмасидан туриб вайрон қилинган бўлади. Бундай фикрга тўсатдан келганим йўқ, тақсирим. Одам бирдан тушкун бўлиб қолмайди, у энг охирги имкониятгача кутади ва у ҳам бой берилгач, тушкунлик саҳросига йўл олади. Мен аввалига ўғилларимнинг бутун хатти-ҳаракатини синчиклаб ўргандим: ахир кун кеча менинг ҳар бир сўзимни муҳаббат билан эшитиб, ҳайратга тушадиган бола қандай қилиб, шундай улғая қолди? Ахир бу иморатнинг ҳар бир фиштини ўзим ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик билан қурган эдим-ку? Тақсирим, замон менга қараганда зўр экан, уни менинг хаёлпараст ва орзупараст бағримдан суғуриб олиб, ўзининг тафаккур фаҳши анқиб ётган кўчасига олиб кирди. Мен замон билан ҳар бир сўзимда, ҳар бир ишорамда олишдим, бироқ уни бўйсундиришга қурбим етмади ва шунда «Замон —

Худо» деган ҳикматни эсладим. Мен қуриб бўлган иморатга у кириб олган эди. Сиз менинг қанчалар ўқинганимни тасаввур қила олмайсиз. Эсингиздами, тақсир. Муқаддас китобда шундай оятлар бор: «Ўша кун ўйлашар, тупроқ бўлсам деб». Тақсир, мана шу оятда айтилган маҳкумлиқдан ҳеч қачон қочиб қутила олмаймиз. Зеро, айтиб қўйилган: умр бўйи ер юзида оввораю сарсон бўлиб юрасан, лекин ҳеч қачон ўзинг излаган нарсани тополмайсан. Излаган одамнинг излаётган нарсаси нималигини билмаслиги даҳшат эмасму? Йўқ нарсани излашга мубтало қилинган инсон! Мана сиз бекатда ўтирибсиз, қандайдир поездни кутаяпсиз. У сизни бу ерда қаергадир ола кетиши керак, поезднинг қандайлигини, қайси томондан келиши, қай томонга кетишини ҳам билмайсиз. Бироқ, бекатда ўтириб кутишга маҳкумсиз. Одамзоднинг бор йўқ умри ана шу кутишдан, кутиш пайтидаги орзую хом хаёлларидан ўзга нарса эмас. Қолган барча нарса жимжима ва ёлгон. Кеча яна ўша муқаддас китоблардан бирини қўлимга олдим ва қизимга боққанча очиб ўқий бошладим: «Сен Иблис тожи турган жойда яшамоқдасан». Бошқа оятни ўқишга қурбим етмади, зеро, умрим ҳақида хулоса қилиш учун шу оятнинг ўзи етарли эди. Шу ҳикмат мени тафаккур чўққисига чиқариб қўйди. Беозор мушукка ўхшаб ухлаб ётган қизимнинг олдига борар эканман, шу оятни тинмай такрорладим ва қўлларимга куч кирди ҳамда қизим, фарзандларим ҳаётини бунчалар аччиқ қилган тақдир азалнинг маъною моҳиятини англадим: у маъносиз ва моҳиятсиз эди: шу сабабли ҳам қизимни бўғар эканман, юрагимда қилт этган қўрқув пайдо бўлгани йўқ, аксинча, қизим уйғониб кетиб, ваҳм тўла кўзларини менга тикар экан, ёйилиб кетган сочлари, ҳаёсиз қароқчилари, ҳали ўн гулидан бир гули очилмай сўла бошлаган танаси, юзида аста-секин ўз қўрғонларини қўяётган ажинлар, ҳаммаси менга шайтонни эслатди ва худди шайтонни бўғаетган каби ғазаб билан бўғдим. Қизимнинг боши шилқ этиб тушгачгина нима қилиб қўйганимни англаб қўрқиб кетдим: теварак-атроф зулмат эди ва тўшақда ўзим яратиб, ўзим ўлдирган қизим ётарди. Дунё яратаётганимда ҳам шундай зулматга тўла эди, ўлдираётганимда ҳам. Орадан анча вақт ўтиб ўзимни босиб олгач, кўзим қизимга тушиб йиғлаб юбор-

дим... қалбим бирдан бўшаб қолган, ўзим ҳам бўшлиқ ичида қолгандим. Мен қизим бошида турганча ҳаммамиз, қизим, ўғилларим, ўзим — бутун инсоният шу пайтгача бўшлиқ ичида яшаб келганимизни, шу пайтгача орзу қилиб, интилиб, етишиб келган нарсаларимиз ҳам зим-зиё номсиз бўшлиқдан иборат эканлигини англадим. Тақсир, бу бўшлиқни шу вақтгача ўтган не-не одамлар, не-не набилар тўлдиролмади, биз қандай тўлдирамиз? Бу бўшлиқ шу вақтгача яшаган миллиардлаб одамларнинг суяги, орзу-ҳаваси, оху фиғони, жангу жадали билан тўлмади, уни мен, хом сут эмган бада қандай тўлдирмоқчи бўлдим? Тонггача шу ҳақда ўйлаб ўксиб-ўксиб йиғладим. Кўзларингиз қизарибди дейсизми? Ҳа, эрталабгача йиғлаб, сўнг кўз ёшларимни артиб кўчага чиқдим. Аҳволим сувга бўккан кучукчаникига ўхшарди. Эсингиздами, яқинларгача А. энг машҳур ёзувчи бўларди, қанча оилалар фарзандларига шуҳрати, қатъияти, иродасини тилаб унинг номини қўймадилар. А. эса умр бўйи ўз эътиқодидан қайтмади: уни қамадилар, сургун қилдилар, калтакладилар, асарларини ёқдилар, мамлакатдан қувғин қилдилар, бироқ у эгилмади. Тузумни фош қилувчи асарлар ёзаверди, қамоқларда, йўлларда тинимсиз ёзди, тинимсиз фош қилди. Тузум қулади-ю, уни ҳеч ким эсламай қўйди: тақсирим А. шу ёвуз тузум билан тирик эди, шу ёвуз тузум унга шон-шуҳрат, қобилият, шараф келтирганди, шу тузумни фош қилишга ўз ҳаётини бахш этди, тушу ҳушида унга тошлар отди, охири тузум иморати қулади, у энди ўзини бахтли ҳис қилса бўларди, бироқ бундай бўлмади. У менинг қўшним эди. Чет элдан қайтгач, уни кўриб қолдим: шундай савлат, шундай шавкат эгаси муштдай бўлиб қолибди — шунда тақсирим, мен қарши курашган тузум унинг умрига айланиб қолганини, тузум қулаши билан унинг шавкати, умри, умиди ҳам қулаганини англадим. Асли тузум унинг умри эди, у А.ни буюк қилганди, қулагач эса А. нима қилишни билмай лол қолди. Ахир унинг бутун умри, лаҳзалари, сониялари тузумни фош қилиш йўлида шакланган, ўсиб улғайган эди. Тузум қулагач, у унут кўчаларнинг бирида масту аластлар ичида хору зор бўлиб ўлди. Тақсир, тузум унинг исми, орзу-умиди ва ҳатто ҳаёти эди, у ўз исми ва орзу умиди билан муҳарабо қилиб ўтган

эди. Бу сизга одам ҳаёти ҳақидаги ҳақиқатни аңлат-
маяптими? Одамнинг ҳатто итчалик қадри, итчалик
обрў-эътибори йўқлиги сизнинг кўзингизни очмаяп-
дими? Умр бу осмонга тупуриш, сўнг осмондан туш-
ган тупугини ютишдир. Бошқа ҳеч нарса эмас. Ярат-
ган нега одамга ўз қиёфасини берганини тушуна ол-
майман, одамдан ҳатто калтакесак ҳам бахтиёрроқ ҳаёт
кечиради, умрини мазмунли ўтказди, ҳеч қурса яшаб
бўлгач, афсус тиканлари билан юрагини қонатмайди,
пушаймонлик қабрида ётмайди. Фарзандларим ва шо-
гирдларим феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари илгари
мени қанчалик қувонтирган бўлса, энди шунчалик ха-
вотирга соларди, ўғилларимнинг кўзлари, тобора чўққи
соқолнинг кўзларига ўхшаб борар, у ердаги нафрат
ҳам тобора катталашмоқда эди ва улар меҳрибонлик
қилаётганларида ҳам мен улкан нафратни сезиб ту-
рардим. Ўғилларимнинг издошлари ҳам тобора кўпая-
ётган, улар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, нималаргадир даъват
қилиб юришар, тунда ғойиб бўлишарди. Ўғилларим
мендан ҳам ўтиб тушган нотик бўлдилар, улар маъру-
за қилишар экан, уларнинг нотиклиги ва мантиқлари-
дан қанчалар севинмай, бу маърузахўрлик ва мантиқ-
лар мени хавотирга сола бошлаганди, улар энди мен
билан ҳисоблашмаётганлари шундоқ кўзларидан мен-
га кўрсатаётган, тагида улкан жарлик тургандай қили-
наётган хавотирли ва заҳархандали меҳрибонликлар-
дан кўриниб турарди. Тақсир, мен ўзимга меросхўр,
издош, насддош яратаман деб, чўққи соқолнинг ме-
росхўрларини яратиб қўйганим менга бир ота сифа-
тида ғоят алам қиларди. Тақсирим, сиз бир умр кеча-
ни кеча, кундузни кундуз демай, бутун ҳаётингизни
қувончу ғамларингизни, мусибату ҳасратларингизни,
азобу фароғатингизни бахшида этиб, мендан кейин
ҳам менинг яратганим, шу иморат меники эканлиги
билиниб турсин дея кўзёшлар, қайғулар, бахтиёрлик-
лар аралаш сониялар, лаҳзалар, дақиқалардан бир имо-
рат тикласангизу бир куни бу иморатга мутлақо нота-
ниш, ёт бир одам кириб олса, яна устига иморат дар-
возалари фақат унинг имоси билан очилиб ёпилса ва
сиз, иморатни яратгувчи хору зор бўлиб кўчада қола-
версангиз, сизга алам қилмайдими? Болаларим нақ
чўққи соқолнинг ўзига айланиб бўлишган менда шун-
дай ҳис қолдирарди. Аста-секин мен ишдан, маъруза-

лардан чарчай бошладим. Тўғрироғи, ҳафсалам пир бўлди — балким бу ростдан ҳам болаларим айтгандек, кексалик белгисидир, балким бор кучимни сарфлаб, энди ҳеч нарсага ярамай қолгандирман, билмадим, ҳар қалай, ҳамма нарсадан кўнглим совуб, маърузаларим совуқ ва руҳсиз ўта бошлади. Мен бир нарсани билишга, тагига етишга қизиқардим: у ҳам бўлса чўққи соқол қандайин сеҳр жодуга, афсунга эга эдики, мен орқали ўзини ярата олди: аввал мени ром қилди, сўнг менинг сўзларим, маърузаларим, ҳису ҳаяжонларим, китобларим, сўзларим ва пушту камарим орқали аста-секин, бироқ айнан ўзини яратди экан? Бу ерда қандай синоат, қандайин рўё мавжуд? Ана шу туйғу ҳаётим саҳифаларини йиртиб, қабр турган бетга яқинлашганим сайин мени кўпроқ безовта қила бошлади — эҳтимол, бу ўлим олдидаги масъуллик, яратган қаршисида ҳозир бўлишдан олдинги хавотирдир. Фарзандларим менга эътибор беришмас, китобдан янги-янги изоҳлар, янги-янги шарҳлар топишар ва тинмай даъват қилишарди ва бу ҳолат мени яна ҳам кўпроқ ташвишга солар, мен ўзим ёққан аланга олдида ўзим оловсиз қолгандек эдим: аланга эса атрофимдаги ҳўлу қуруқни баббаробар куйдириб, кул қилиб борарди. Ўғилларимнинг иқтидори менга тушунарли ва фахрли эди. Кенжа ўғлим бироз жиззаки бўлиб ўсди. Хотинимнинг эрта ўлими унга ўз таъсирини кўрсатган, у ҳеч нарсага кўнгил қўймайдиган бағритош ва шафқатсиз эди. Унинг кўчадаги болалар билан уришганини кўрганман, у тагига босиб олган боланинг тўғри келган ерига муштлар, биров аралашмаса уни майиб қилиб қўйиши ҳеч гап эмас эди. Бироқ китоб унинг ҳам ҳаётини ўзгартириб юборди: унинг бағритошлиги бора-бора одамовиликка, ёлғизликка етаклади уни: у ўз шафқатсизлиги, жиззакилиги билан ёлғизланиб қолди: ёлғизлик унга ўз куч-ғайратини нимага сарфлашни кўрсатиб берди. Тақсир, фарзандларимнинг ҳаммаси ҳам ўзига хос ижодкор эдилар, китоб таъсирими ёки бу узун кечалари санъат ҳақидаги оилавий мунозараларимизнингми фарзандларим ҳам нафақат китобпарвар, санъатсевар бўлиб етишдилар. Кичик ўғлим мусиқада бир неча мусобақалар ғолиби бўлди, унга мусиқа аҳли умид ва қизиқиш билан қарай бошладилар, унинг келажаги порлоқ бўлишини башорат қилишар-

ди. Бироқ тинимсиз хаёл сурганча қандайдир муסיқа устида ишларди. Катта ўғлимнинг суратлари кўргазмалар залидан жой олганда менинг бахтиёрлигимни кўрсангиз эди. Икки ака-ука икки соҳада бир бири билан мусобақа қилаётгандай эдилар. Тақсир, санъатдан хабарингиз бўлса, бу жуда машаққатли касб, у қийноқлар, адашишлар, изтироблар эвазига дунёга келади. Қайси санъаткор адашиб, ўзи изтиробига қоврилиб, яратмаса у ҳақиқий санъаткор эмас. Адашмай санъатда тўғри йўлни бирдан топганлар ё ёлғон санъаткор ёки даҳо бўлади. Ҳатто даҳолар ҳам ўзларининг юксак шон-шавкатларига адашиб-адашиб етиб келадилар. Адашаётган одам йўл излаётган одамдир. Ўғлимнинг суратида қаҳрли, инсонни ваҳмга солувчи қиёфалар пайдо бўлганда мен ана шу юксакликка кўтарилиш йўлидаги изланиш деб ўйладим. Аммо йиллар ўтган сайин суратлар яна ҳам мавҳумлашди, унда фақат бир чехра, ҳа, ҳа, тақсирим, ўша харобада китобини ўғирлаган чўққи соқолнинг зарангдай чехраси акс эта бошлади. Ўғлим йўлини йўқотганга ўхшар, фақат бир суратни қайта-қайта чизаверарди. Бу зулмат ичидан сизга қаҳр ва бироз масҳара билан ўсиқ сочлар, увада ва узун ҳирқа, устихон қиёфа, ўсиқ қошлар орасидан боқиб турган ва тикилгани сайин сенга шунча яқин келадиган, вужудингни қаҳр тўла қорачиқларидан отилган кўрқув тўлдириб оладиган, бир қарашдаёқ умр бўйи эсдан чиқармайдиган ўша чўққи соқол чехраси балқиб турарди. Ўғлим энди суратлари устида тинмай ишлар, фақат тамадди қилишгагина ошхонага чиқарди. Мен унга халақит бермасдим. Фақат бир марта ундан шунчаки: «Нега бир хил сурат чизасан, бу қиёфани қаердан олдинг?» деб сўрадим. У менга ажабланиб тикилди-да: «Мен ҳамиша сизнинг суратингизни чизишга ҳаракат қиламан, суратни чизиб бўлгач, шу қиёфа пайдо бўлади» деди. Тақсир, мен унинг рост сўзлаётганига ишондим ва кўрқиб кетдим. Ўзимни ойнада роса кузатдим, қаерларимдир қариган сайин суратдаги қиёфага ўхшаб борарди, бироқ суратдаги одам ёш эди, нари борса қирқлар атрофида эди. Шамол қувиб юрган булутлар бирдан мовий осмонни қоплагандек менинг юзимни машаққат ва азобга тўла ажинлар қоплаб олганди. Ўғлимга буни билдирмадим. Балким у мени айнан суратдагидай тасаввур қилгани учун

шундай чизаётгандир? У энди мустақил фикрга эга, бировларнинг фикрига оғмайдиган ёшга етганди. Мен умуман фарзандларимнинг шахсий ишларига аралашни ўзимга муносиб кўрмаганман. Уларни мен эмас, китоб кўпроқ тарбиялаган десам хато бўлмайди. Бир куни кичик ўғлим ҳаммамизни хонасига таклиф қилиб, ўзининг буюк кашфиёт қилганини ва ускуналарсиз мусиқа яратганини айтди. Унинг таклифи мени бироз шошириб қўйди: у узоқ йиллардан бери биринчи марта очилиб, гаплашиши ва ўз қувончини бирга баҳам кўриши эди. Ўша куни ўғлимнинг кўзларида зафар ва голиблик ифодаси акс этган, ўзи улуғвор қиёфага кирганди. Тақсир, одам фақат яратаётганда шундай қиёфага киради, одам фақат бирон нарсга яратган лаҳзалардагина яратувчининг нақадар улуғлиги ва қудратини ҳис этади. Бу ҳис ҳар бир одамга таниш. Бизнинг ишларимиз ўша яратган, яратганнинг яратганларидир. Ўғлим ўша куни ердан мутлақо узилганди, уни кўрибоқ майда-чуйдаларга ўралашган, фосиқликдан иборат ҳаётимиз нақадар бачкана ва тубанлигини ҳис этгандим. У ўз кашфиётини «кўрқув мусиқаси» деб атади. Унда ҳеч қандай ускуна иштирок этмасди. У бизга магнитга ёзилган мусиқасини қўйиб берди ва «Ҳозир Бетховеннинг машҳур мусиқасини эшитасизлар» деди. Тасмадан пақ-пуқ, гумбурлаш, ўқ овозлари, яланғоч елкага тушаётгандай қамчининг шарап этган товуши эшитиларди. Бу ростдан ҳам Бетховен эди, тўғрироғи, унинг «еттинчи симфонияси»нинг ноталари эди, ўғлим милтиқ, қамчи ва одам ингроқларини йиғиб, шу нотага қўйиб чиққан эди. Ора-сира гумбурлаш эшитилар, сўнг яна қимларнингдир қайноқ аралаш чинқириқлари келарди. Мен аввалига ҳеч нарсга тушунмадим, бу шовқинларнинг мусиқага нима даҳли бор, деб ўйладим, сўнг бирдан ўғлимнинг асл ниятини англаб қолдим. У ўзининг «кўрқув мусиқаси»ни ўлимни, зўрликни англатувчи товушлар эвазига қурган эди ва бу товушларни санъат деб атаётганди. Тақсир, бир тасаввур қилинг-а, сиз Бетховен мусиқаси ўрнида худди ўша ноталарни акс эттирган милтиқ ва калтак зарбини эшитиб турсангиз, илоҳий оҳанглар ўрнини инсонни ваҳмга солувчи гумбурлашлар, янгроқлар эшитилса ва буни сизга Бетховен симфонияси деб таништиришса?! Қон тўкувчи ва инсонни ҳаётдан маҳрум

этишдан дарак берувчи товушлар гўзал муסיқа ўрнида жарангласа? Зўрлик кишида ҳамиша нохушлик уйғотади, бироқ бу даражада муҳаббат уйғотолмайди. Зўрликни, ўлимни севиш ва унга ўзликни бахшида қилиш учун одам ақлдан озишдан ташқари яна бир нарсага эга бўлиш керак: иблиснинг юрагига... Бу жозиба ва оҳангдан ҳоли, инсонни қўрқувга солиш учун ёзилган қатл муסיқасига ўхшарди. Биз яратган, ато этган товушлар ҳиссиёт овозини эмас, милтиқлару қамчилар овозини эшитиб турардик, хаёлга ҳамма нарса ни босиб-янчиб ўтувчи ва изидан фақат мурда ва жасадга тўла харобалик қолдирувчи жуда улкан машинани эслатарди, бу ҳеч сўзсиз оламшумул кашфиёт эди: уни эшитгандан сўнг хаёлингизда ҳеч нарса қолмасди. Ўғлим бу товушларни битталаб йиғган, сўнг Бетховен нотасига танлаб-танлаб қўйиб чиққанди. Бунинг учун унга қанча вақт керак бўлганини билмайман, бироқ бу ниҳоятда оғир ва мушкул иш эди. Чунки товушлар турли хил бўлиб, ҳар бири шу нотага мос бирма-бир танлаб олинганди. Мен ўғлимга: «Бу қирғин муסיқаси нега зарур» деб сўрадим. У ўша улуғвор қиёфада: «Бу инсониятнинг янги муסיқаси бўлади», деди. Мен у билан тортишиб ўтирмадим. Ҳозир унга ҳеч гап қор қилмасди. У ўз кашфиётининг шавқи билан ҳамма нарса ни унутганди. Мен индамай хонамга чиқиб кетдим ва у ерда хонадонимизнинг сеvimли муסיқаси бўлган «7-симфонияси»ни қўйдимда, хаёлга фарқ бўлдим. Нимадир мени қаттиқ хавотирга солиб қўйганди, ўғлимнинг муסיқасидан мудҳиш ниманингдир ҳиди келарди. Мен яна икки киши бўлиб қолгандим: «битта мен» ўғлимдан фахрланар, «иккинчи мен» хавотир остида яшарди. Ичимда улар яна бир-бири билан жанг қила бошлади. Тақсир, мен шу ўтирганча ором курсида мизғиб қолибман. Бир маҳал кимдир тикилиб турганини сезиб, чўчиб уйғониб кетдим, тун чўккан, вақт алламаҳал бўлган, деразадан ойнинг шуъласи хонага ўрмалаб кирар ва шарпани ярим ёритиб турарди. Қаршимда узун, қирра бурун, хирқа кийган чўққи соқол қараб турарди.

— Кимсиз, — дедим эсхонам чиқиб. — Бу ерга қандай кириб қолдингиз...

— Ўғилларинг мени чақирди, — деди совуқ ва қуруқ оҳангда. Энди уларга ҳақиқий устоз керак.

Мен яқинимда турган, ўғлим чизган суратни олиб қарадим во ажаб, у ерда акс йўқ эди? Бўёқлар, мато жойида турар, бироқ одам сурати йўқ, булар ҳаммаси рўёдай эди.

— Кимсиз ўзи? — дедим мен кўрқиб кетиб, у яна истехзоли кулди. Унинг юзида кибр, зафар ва фолиблик акс этарди.

У эшикни очиб фолибона тиржайиб чиқиб кетди. Изидан эшик гурсиллаб ёпилди. Унинг изидан чиқишга ботинолмадим, у шундай ҳукмфармон қилиб гапирган, кўзларида шундай қудрат бор эдики, мени жойимга михлаб ташлади. Ўша кеча кўрқув билан алаҳсираб чиқдим. Эртасига ўғилларим улфатлари ичида узун бўйли, чўққи соқол қўйган одам пайдо бўлди. У мен кечаси туш аралаш кўрган одамга жуда ўхшар, бироқ у жуда ҳам ёш, навқирон эди. Шу кечаси юз берган воқеа ҳақида ҳеч кимга ҳеч нарса демадим. Ўғилларим отамиз қариб, ақлдан озибди, деб ўйлашлари мумкин эди. Ўша кундан бошлаб менинг ўзимда ҳам китобга нисбатан ҳеч кимга айтиб бўлмас шубҳа пайдо бўлди. Ана шу шубҳа мени адоий-тамом қилди. Чўққи соқол йигит тезда ўғилларим улфатлари ичида эътиборли кишига, тўғрироғи, уларнинг раҳнамосига айланди. Улар унинг чизган чизғидан чиқмасдилар. Мен ҳеч кимдан бу ким деб сўрашга журъат этолмадим, саволим ўғилларимда менга нисбатан турли гумонлар пайдо қилиши мумкин эди, бундан ташқари ич-ичимда бу йигит гўё менинг ўзимдай ва ўзим шу одам орқали ўғилларимга раҳнамолик қилаётгандай бўлиб туюлардим. Ахир бу одам ичимдан чиқиб кетганини менинг ўзим кўрган эдим-да. Ана шу хавотир ва ғурур менинг кунларимнинг мазмуни эди. Ичимда бир улкан тошқин бошланган, хавотир ва ғурур шу тошқиннинг икки қирғоғи эди. Мен чўққи соқолдан ҳам хавотирланар, ҳам ғурурга тўлардим, уни менинг ўзим яратгандай, ўзим дунёга келтиргандай эдим, ўғилларим чўққи соқол қиёфасида менинг изимдан эргашаётгандай эди. Бироқ бу дамлар ҳам узоққа чўзилмади. Яратганнинг даргоғи кенг экан. Ҳаёт, яшаш, болаларим, чўққи соқол китоб ҳақидаги ўйлар хаёлимни банд этган кунларнинг бирида ўзим тенги ва қаерларидир менга ўхшаб кетадиган одам билан учрашиб қолдим; гарчи у тақдири, ҳаёти ҳақида гапирма-

ган бўлса-да, кўзларида тўниб қолган улуғ ғамни кўриб, у ҳам мен каби адашган бир банда эканлигига ишондим ва ана шу ишонч у билан ҳар қандай масала ҳақида очиқ гаплашиш имконини берди ва биз тезда жуда иноқ бўлиб кетдик. Ўғилларимдан хафа бўлишни ҳам билмай кўнглим ғаш бўлиб кечки пайт айланиб юргандимда, худди сизни учратгандай, уни ҳам шу хиёбонда учратдим. Тақсир, ўтирғичда ўтирарканман, у қаршимда пайдо бўлди: Бирдан, осмондан тушдим, ерданми, билолмадим. Уни нақ бошим тепасида турганини кўрганимда бироз довдираб қолдим. Шарт туриб кетмоқчи эдим, бироқ у жуда мулойим, айбдор товушда «Ёнингизда ўтирсам бўладими?» деб, илтифот билан сўради. Унинг овозидаги назокат мени тонг қолдирди: қандай бош силкитганимни билмайман, у яна ҳам назокатлироқ қилиб «раҳмат» деди ва ёнимга чўқди.

— Кўп сиқилаверманг, — деди у ўтириб олгач, — бу ерда сиз эмас, мен кўпроқ айбдорман. Мен у бирон бошқа кишига гапирадими деб, атрофга алангладим: ҳеч зот йўқ эди. Унинг нега томдан тараша тушгандай гап бошлагани менга бироз эриш туюлди.

— Сиқилаётганимни қаердан биласиз, танимаган одамга бундай дейиш одобдан эмас, — дедим бироз жаҳл билан.

— Жаҳлингиз чиқаяпти-ю, бироқ бор гап шу: ҳаммасига мен айбдорман. У ўйлайди, ўғилларингиз ижро этади, — деди кўзларини мутлақо бошқа томонга — осмонда юз кўрсатаётган юдузларга тикиб.

— Кимсиз ўзи, — дедим унинг бироз сурлигидан баттар аччиғланиб. — Ўғилларимни қаердан танийсиз? «У» деганингиз ким?

— Ҳаммасини ўз вақтида билиб оласиз, — деди у менга қарамай ҳам. — Мен ўз наслимни тавқи лаънатга йўлиқтирдим, энди эса жазосини тортаяпман.

Шундай деди-да, у қандай пайдо бўлган бўлса, шундай, худди шарпадай ғойиб бўлди.

Унинг сўзлари мени тонг қолдирди. Кимлигини билмасам ҳам юрагимда унга нисбатан яқинлик пайдо бўлганди. Тақсир, аҳволу руҳиям умрида отасини кўрмай ўсган йигит отасини учратиб, шу ўзининг отаси эканлигини кўнгли сезгандай мени ғалати бир соғинч, интилиш қоплаб олган эди. Эртасига у яна кел-

ди. Бироқ мен ва ўғилларим ҳақида оғиз очмади. Биз бошқа нарсалар ҳақида гаплашдик. У менга қандайдир таъқиқланган дарахт ҳақида сўзлаб берди: «Ўшанда мен ҳам сиз каби ҳали бунинг оқибати нима бўлишини билмасдим. Мени нафсдан кўра ўша таъқиқни бузиш, биздан яширилганнинг тагига етиш ҳисси қизиқтирганди. У алланималар деди. Воқеа менга қоронғу бўлгани учун унинг сўzlари ёдимда қолмади, фақат у улуғ бир дард, улуғ бир паришонлик билан гапираётгани учун унинг мусибат сели оқиб турган юзи эсимда қолди. Мен у билан тузукроқ танишмоқчи бўлдим ва уни уйимга таклиф қилдим. «Бораман, — деди у худди менинг таклифимни олдиндан билгандай. — Бироқ ҳозир эмас. Ҳозир сиз ўзингиз ким эканлигингизни англаб олинг. Сизга кўп нарса гапиришим мумкин, аммо ҳозир сиз ҳаммасини ўз бошингиздан кечирмагунча тушунмайсиз». Биз бошқа бу ҳақда гаплашмадик. Мен унга китоб, уни қандай топиб олганимни гапириб бердим: ичимда мислсиз саволлар қалашавериб, олов олишига тайёр турган ўтинхонага ўхшаб қолган, унга тазарру қилаётгандай ичимдаги ҳаммасини тўкиб солиб, енгил тортмоқчи эдим. У гапларимни эшитиб ажабланмади, менга маслаҳату ўғитлар бермади; «Бу ёздиғ, бутун инсоният пешонасига ёзилган ёздиғ», — деди, холос. Унга гапириб бериб, бироз енгил тортгандим. Шу сабабли уни ҳар куни кўргим келар, кўнглим ўтинхонасида олов бўлишга шай турган чўғларни ковлаб, совутардим.

Уйим эса қандайдир билинмас, кўринмас жанг майдонига айланиб борар, чўққи соқол уйимга ташриф буюра бошлагандан ўғилларимда ғалати ўзгариш сезилган, улар сирли, индамас, кибрли, нозик таъб, сиркалари сув кўтармас бўлиб қолгандилар. Бир куни катта ўғлимга уйга жуда кеч қайтаяпсан, қаерларда юрибсан, деб қойидим. Ўғлимнинг юзи бирдан ўзгарди ва менга ўқрайиб қаради. «Энди ёш бола эмасман, сиздан ҳар бир нарса учун рухсат сўрайдиган» деди ва индамай хонасига кириб кетди. Ўғлимнинг гапи кўксимга пичоқдай ботди. Унинг менинг юзимга биринчи марта тик боқиши ва дағал гапириши эди. Ҳаётда ота-бола ўртасида бу хил гап-сўзлар ҳар қандай оилада ҳам юз бериб туради. Аммо биринчиси ҳамиша оғир кечади. Ўғлимнинг дағаллиги ҳеч ёдим-

дан чиқмас, уни ҳазм қилолмасдим. Иккала ўғлим ҳам энди алламаҳалгача қайдадир дайдиб юришар, хавотирланиб, қайтгунларича ухламай ўтирар, улар ярим кечаси эшикни шарақлатиб очиб, намойишкорона кириб келганда, уларга бирон оғиз танбеҳ беролмасдим. Ўғилларим бирдан ўзгарган, кун узоғи хоналарида баңд бўлар, кечга яқин ғойиб бўлишар, алламаҳалда қайтиб келишарди. Уларнинг феъл-атвори, хулқи, гапириш усуллари ўзгарганди. Мен уларни ким, нима бунчалик ўзгартирганини билолмай ҳайрон ва азобда эдим. Охири, тақсир, чидолмадим, ўғилларимни кечаси нима билан машғул бўлишларини билгим келди. Ахир, мен отаман, фарзандлар тарбиясига масъулман.

Бир куни ишдан қайтиб, катта ўғлимнинг йиғлаб, сажда қилаётганини кўриб қолдим; бу ўша эди, ўша чўққи соқолнинг ўзи эди, агар уйимда бўлмаганимда ва шу китоб ўқиб, йиғлаб, сажда қилаётган вужудни ўзим яратмаганимда ва унинг қонида менинг қоним оқаётганини, ҳатто шу йиғлаётган пайтда ҳам сезиб турмаганимда уни ўша соқолнинг ўзи деб ўйлаган ва арвоҳларга ишонмайдиган мендек одам қанчалар даҳшатга тушган бўлардим. Бироқ бу чўққи соқол ўғлим эди; у сажда қилар экан, унинг кўзларида йилт этиб кетган нафратни кўриб қолдим ва бирдан ваҳимага тушдим. Сўнг талабаларнинг, фарзандларимнинг, ҳатто қизимнинг ҳам ҳар бир хатти-ҳаракатини кузата бошладим. Йўқ, тақсир, мен адашмаган, шубҳамни ҳомиладор қилган нарса мавжуд эди; ўғилларим, қизим, толиблар — ҳаммаси ўша чўққи соқолнинг ўзи эди — у китоб орқали мана шу ёш, навқирон, қалби ўзининг китоби суҳуфига тўлган йигитлар қиёфасида қайта туғилган эди. Чўққи соқол давраларга қўшилгач, ўғилларим ҳаракатчан, тиниб-тинчимас бўлиб қолди. Катта ўғлим икки марта суратлар кўргазмасини ўтказди ва катта шов-шувларга сабаб бўлган бу кўргазма туфайли ўғлим энг машҳур кишига айланди. Кичик ўғлим аввалига кичик-кичик, сўнг катта-катта залларда мусиқа чала бошлади. Уни уч марта хорижга жўнатишди, учаласида ҳам уни олқишлар билан кутиб олишди. Орзуларим тўлиқ амалга ошганди, болаларим ўзларидан ўчмас из қолдирадиган кишиларга айланган эдилар. Энди уларни йўлдан оздириш ёки адаштириш мум-

кин эмас, иккаласи шуҳрат лаззатини тортиб кўрган, энди ундан ҳеч қачон айрилгиси келмай, яшашларига иймоним комил эди. Аммо хавотир мени тарк этмасди. Мен ўғлимнинг мусиқаси қандай қилиб олқишга сазовор бўлаётганини тушунмасдим: ё мен ёки одамлар ақлдан озган эди: ахир зўрлик ва сизни майиб қилишга мўлжалланган мусиқани қандай қилиб мусиқа деб аташ, уни олқишлаш мумкин. Ё дунё ўзгарган, ёки мен ғафлат уйқусида қолиб дунёдаги ўзгаришлардан, унинг завқи ва дидидан бебахра қолганман. Мен газетлардан ўғилларим чўққи соқолни ўзларига устоз деб аташаётганини ўқигач, баттар хавотирлана бошладим. Чўққи соқол худди мени масхара қилгандек, уйимизга кириб келар, ўғилларим илтифоти ва иззат эътибори орасида менга бирров кўз ташлаб олар, унинг кўзида истеҳзо, заҳархандалик балқиб турарди. Бир куни оилавий баҳс мунозара пайти қизим қора муқовали китобдан нимадир ёд айтиб, акаларига нимадир тушунтирмоқчи бўлди. Қизим шундай эҳтирос ва ҳаяжон билан гапирдики, шу пайтгача қизимга деярли эътибор бермайдиган чўққисоқол ҳайрат билан унга тикилиб қолди. Унинг нимадан ҳайратга тушгани мен учун қоронғу эди, зеро, китобдан хоҳлаган варақни ёд айтиш бизнинг оилада ҳайратланарли воқеа эмасди. Нима бўлганда ҳам чўққи соқол хонадонимизнинг доимий меҳмонига айланди. У ўғилларим билан нималарнидир муҳокама қилар, сўнг кечга яқин бирга чиқиб кетишарди. У қизимга ҳам ғоят илтифот ва назокат билан муомала қиларди. Мен тез орада чўққи соқол икки ўғлим билан икки хил муносабатда бўлишини сезиб қолдим. Катта ўғлим билан ёлғиз қолганда унинг сувратларини мақтар, бу ҳунар санъатлар ичида энг юксаги, сен эса ҳаммадан буюксан дерди. Кичик ўғлим билан қолганда мусиқани мақташга тушар, ўғлимни юксакликнинг олий поғонасига олиб чиқиб кўярди. Мен аввалига бу ҳол ҳар бир устозга хос фазилат, бу далладан бошқа нарса эмас деб ўйладим. Бироқ, аста-секин ўғилларимда кибр, такаббурлик пайдо бўлганини англаб қолдим. Улар ўзларидан бошқа барча нарсени инкор қилар, барча нарсадан қусур излашарди ва ҳар бири ўзича чўққи соқолга ёқишга ҳаракат қиларди. Кибр аста-секин ака-ука ўртасида ҳам билина бошлади. Улар бир-бирларининг асарла-

рини ижирғаниб кузатишар, ёки мутлақо эътибор беришмасди. Катта ўғлим кўргазмалардан соврин билан қайта бошлади. Унга эътибор кучайди, хорижликлардан кўргазмага таклифлар тушди. Бу обрў-эътибор кичик ўғлимга малол келар, катта ўғлим ўз ютуқларини гапираётганда индамай хонасига кириб кетарди. Чўққи соқол ҳар сафар ўзини ҳайратланган каби тутар, тошдай қотиб ўтирар, мусиқа тутагач, ўғлимни қучиб ўпар ва «даҳоларнинг даҳоси» деб бақирарди. Унинг овозида қандайдир сохталик, ясамалик бордек туюлар, лекин у буни ҳеч қачон сездирган эмасди. Ўғилларим эса унинг мақтовидан маст бўлиб қолишар, бошлари кўкка етиб, юзлари кибр ва шон-шуҳрат ифодаси билан ёниб турарди. Тақсир, ўғилларим не мартабага эришган, қаерда ўзлари ҳақида гапирган бўлишса, унда чўққи соқол ҳам бор эди-ю, бироқ мен йўқ эдим, мен худди йўқдек ҳатто эслашмасди. Бу менга алам қилар, бироқ ҳеч кимга дардимни ёролмасдим. Ўғилларимнинг чўққи соқол қиёфасида сенга сажда қиляшмиз деган эътирофларидан кўрқардим. Бу мудҳиш эътироф эди. Чўққи соқол энди уйимизда ётиб қолар, қизим унинг нақ чўрисига айланган, кирини ювар, хонасини бадбўй ҳидлардан тозалар, доимо қайсарлик — ўжарлик қиладиган қизим уни кўрган да мулойим — юмшоқ бўлиб қолар, доимо унинг бирон танбеҳ беришидан чўчиб турарди. Мен унут бўлган одамга ўхшардим. Ўғилларим билан кечқурун дастурхон бошида учрашардик. Бу учрашув ҳам чўққи соқолнинг ваъзлари билан якун топарди. Мен бу ваъзлардан шу нарсани англадимки, чўққи соқолни ўғилларимнинг муваффақиятлари қониқтирмас — унга қандайдир улуғвор мақсадлар ҳақида гапирарди. Унинг гапича, санъат қачон инсонни истаган йўриғига бошлай олса, ёки истаган қиёфасига кирита олса, ўшанда бу улуғ санъат бўларкан. Бу гаплар мени ваҳимага соларди. У одамларнинг санъатга қул бўлишини талаб қиляётганди. Тақсир, сизга бу гаплар унчалик ваҳимали туюлмагандир. Менга ҳам бошида бу чўққи соқолга ҳасадим келганидан менга шундай туюлган бўлса керак деб ўйладим ва имкони борича ўзимни босишга, овунтиришга ҳаракат қилдим. Бироқ бир куни ўғлимнинг хонасидаги суратга кўзим тушгач, бекорга ваҳмага тушмаганимни англадим. Суратда кенг ва бийдай

дала қайдандир кўнғир рангли тоғга бориб туташар, кун шафақ пайти, тоғ чўққилари ортида сўнаётган ярим күйшнинг атрофга хира нур сочиб тургани тас-вирланганди. Далада одамларнинг суяклари қалашиб ётар, улар қоп-қора эдилар. Тоғда қалашиб ётган су-яклар ва қовжираган майсалар, минглаб саждага бош қўйган одамлар бошида кўзларини кўкка найза қил-ганча қоп-қора кийимда улуввор ва ғолиб қиёфада чўққи соқол турар, у ўзига сажда қилаётганларга кибр ва музаффар нигоҳини қалаб, гўё қўли билан кўкни парчаламоқчидай турарди. Суратнинг тагига «Исён» деб ёзилганди. Мен ана шунда санъат кимга ва нимага хизмат қилаётганини ва одамларни не учун бошқари-ши ва қул қилиши кераклигини англаб қолдим. Ора-дан икки-уч ой ўтиб, бу сурат ҳақида шов-шув бош-ланди, ўғлим шуҳратнинг янги пиллапоясига кўтарил-ганди. Бу суратни «Дунёни тозалаш ва ўзгартириш» дея баҳолашарди. Мени эса дунёни кимнинг номидан, ким учун ўзгартириш ва тозалаш зарурлиги аён бўлгани учун ўғлимнинг иқтидори ва қалами қўрқувга сола бошлаганди. Чўққи соқол айтганидай бу сурат бутун афкор оммани жодулаб қўйган, ҳамма шу сурат ҳақида гапирарди. Сурат янги ижтимоий фикрни ўртага таш-лаганди. Йўқ, тақсир, бу унчалик янги фикр эмасди. Дунёни оёғи остида топтамоқчи бўлган ҳар бир телба ўз гоёларини «дунёни ўзгартириш» деб атаганди. Мен ўғлим ва унинг санъати кимга ва нима учун хизмат қилаётганини англаб қолган ўша кундан бошлаб, бар-ча нарсадан кўнғлим совуди: санъатдан ҳам, дунёни қутқариш, поклаш сари қурилган маърузаларимдан ҳам, ҳаёт ва келажак сўзидан ҳам. Ҳамма нарсадан фаҳш, хиёнат ҳиди келарди, барча нарса таназзул ва йўқлик-дан дарак берар, барча нарса мазмунсиз, моҳиятсиз эди. Мен фақат зулматдан иборат ҳувиллаган бўшлиқ ичида қолган кўнғлимни қанчалик алдамай у барча нарсадан ваҳима ва даҳшатга тушарди. Атрофимни ўраб олган ёлғон ва фаҳш мени бўшлиққа итариб юборган, энди ҳеч қачон бўшлиқдан чиқолмаслигим аниқ эди. Ўғилларим ростдан ҳам дунёни тозартиришга кири-шишганга ўхшарди. Чўққи соқол уларнинг илҳомлан-тирувчиси ва раҳнамолари эди. Уйимиз қандайдир мах-фий жамиятнинг қўноғига ўхшар, сирли кишилар ке-либ кетар, ҳамма бир хил қиёфада, бир хил бичимда

без, сур ва барча нарсани инкор қилувчилар эди. Мени улардаги шижоат қўрқувга солар, улар барча нарсани босиб-янчиб бўлса ҳам ўз мақсадларига эришадиган ва бунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган йигитлар бўлиб кўринарди. Шундай кунларда мен ўз умрим учун энг муҳим буюк сабоқ чиқардим. Ўйлаб кўрсам, ўғилларим менинг истагим ва бутун умр интилиб ўтган орзу-умидларимни амалга ошираётган экан.

Ахир мен эмасми китобга телба бўлган пайтларим дунёни тозаломоқчи, уни ўзгартирмоқчи бўлган?.. Ахир ўзим эмасми, болаларим мен эришмаган ютуқларга эришсин деб, уларни улуғ ва баландпарвоз орзулар билан тарбиялаган? Тақсир, мен умрим давомида ҳаётдан мазмун излаб, энди унинг мазмунсиз эканлигини англаб етгандим. Болаларим, менинг издошларим, менинг орзу-умидимга мазмун ато этишмоқчи бўлаётгани, нега менда бунчалик хавотир уйғотмоқда? Бу чўққи соқолга ҳасад туфайлими? Ахир у менинг ичимдан чиқиб, дунё юзини кўрди, мен бўлмасам у бўлмасди, демак, у менинг ўзим, менинг ярмим. Битта ярмим танбал дунёдан мазмун излайвериб чарчаган, умид узган, иккинчи ярмим чўққи соқол бўлиб, шижоат билан дунёни ўзгартириш, тозалаш ғояларини ёйиб юрибди. Ўзимни шу фикр билан совутар, уларга қаршилиқ қилишга, уларни йўлдан қайтаришга қўрқардим, улар мен тўхтаган жойдан давом эттирувчилар бўлиб туюларди. Шубҳа, хавотир ва ваҳм аро ойлар ўтди, мен эса хонамга қамалиб, дунёни, атрофимни хавотир ва умидсизлик билан кузатишдан нарига ўтмадим. Энди барча дунёни тозалаш деган касал билан оғрир, ҳамма шу тўғрида гапирар, чўққи соқол олий мартабага эришганди. Бир марта у ўғилларимга қандайдир абадийлик ва абадий ҳаракат ҳақида гапира бошлади, сўнг гап охирида «шундай кун яқин қолди, мен сизларни танладим, сизлар биринчи бўласизлар, сизлардан сўнг кўплар шу йўлни танлашади», деди. Гап нима ҳақда кетаётганини тушунмадим, ўғилларим дарров ўз хоналарига кириб кетишди, уларнинг йилтиллаб кетган кўзларидан биринчилардан бўлишини жуда истаётганини англадим. Ўғилларим шон-шуҳрат шоҳсупасига шунчалик ўрганиб олгандиларки, улар ҳеч қачон ўрта ё охири бўлгиси келмасди. Улар иззатталаб, кибрли бўлиб қолгандилар. Қайсидир рассом ёки

мусиқачи давримизнинг йирик намояндалари ёки да-
ҳолари сафига ўғилларимнинг исмини қўйишмаса ёхуд
биринчилардан бўлиб санамаса, беҳад хафа бўлишар
ва ўша одамни беҳад ёмон кўриб қолишарди. Шон-
шуҳрат ҳавоси болаларимни димоғдор қилиб қўйган-
ди, ростки, бирон кунга газеталардан ўғилларимнинг ис-
мини ўқимасам мен ҳам хафа бўладиган, кўнглим
оғрийдиган «ҳасад қилишибди» деган фикрга боради-
ган бўлиб қолдим. Тақсир, шуҳрат ёқимли нарса, унга
эга бўлиш оғир, эга бўлгандан сўнг ҳеч қачон бировга
бергиси келмайди, ҳамма сени кўриб, типирчилаб қоли-
ши ёки ҳаяжонга тушиши, сени кўрганидан ўзини бах-
тиёр ҳисоблаши бора-бора кундалик ҳаётга айланади,
сўнг хушомату мақтовларсиз яшай олмай қоласан, ху-
шомад ва мақтов ҳаётининг мазмунига айланади, бу
мазмун бўлмаса сен бир пулсан. Шу сабабли уни
йўқотмаслик учун барча ишни, қўлингдан келадиган
ҳамма ишни қиласан. Болаларим шуҳратнинг энг тот-
ли даврида яшаётган кунларнинг бирида катта ўғлим-
нинг номига биринчи кескин ва жиддий танқид ёғил-
ди. Уни ёзган одамни мен анчадан бери билардим;
камтар, камсуқум, ҳеч қачон ҳеч нарсага даъво қил-
маган бир профессор эди. Уни обрўли деб бўлмасди,
бирок у ҳеч қачон беҳуда ёзмасди, ёзганларини ўзи
исбот қиладиган даражада мулоҳазали бўлгани учун
ундан қўрқишарди. У ўғлимнинг катта иқтидорини
эътироф этган ҳолда ўзининг яратган суратлари ёвуз
ният билан чизилган, инсонни масхара қилувчи ва
уни қўрқитиш эвазига арзон шуҳрат топувчи сурат-
лар дея баҳолаганди. Бу гап негадир ўғлимдан кўра
чўққи соқолга тегиб кетди. Ўғлим ўзини қўярга жой
тополмас, профессорни сўқар, чўққи соқол эса бур-
чақдан нимагадир тикилганча ўтирарди. У газабда эди.
Унинг совуқ кўзларидан бирон ифодани билиб бўлмас-
ди. Нонушта охирида ўғлим чўққи соқол билан хона-
сига кириб кетди. Улар нимагадир тайёргарлик кў-
ришаётганга ўхшарди. Бу танқид ўғлимга миллий му-
кофот берилиши арафасида босилиб чиққани учун
мукофотга жиддий таъсир кўрсатиши ёки умуман бе-
рилмаслиги мумкин эди. Мен ўғлимни тинчитиш ва
кўнглини кўтариш учун хонасига кирдим. Ўғлим қан-
дайдир портретни шошиб чизар, қўли бўёққа ботиб
қолганди. Салдан сўнг суратда ўша профессорнинг

қиёфаси акс этди. — Мияси ўрнига илон солиб қўй, — деди чўққи соқол. Унинг овози совуқ, бироқ ваҳмли ва қаҳрли эди. — Биз йўлимизга тўсиқ бўладиганларнинг аҳволи нима бўлишини кўрсатиб қўяйлик. Чинакам санъат қандай бўлишини бир кўриб қўйсин.

Ўғлим профессорнинг бош мияси ўрнига илон суратини чизди, сўнг сочлари орасига яшириб қўйди.

«Сен энди тайёрсан, — хитоб қилди чўққи соқол. — Сен энди энг улуғ мусаввирсан. Хоҳласанг оламини вайрон қилишинг мумкин». Мен бу гапларни шунчаки ғазабдан, мақтовга кўниккан кишилар жиззакилиги деб ўйладим ва ўғлимга «Бу кулгили, ўзингга ярашмайдиган қилиқни қўй» дедим. Ўғлим менга ялт этиб қаради, тақсир, ўғлимнинг кўзини кўриб, қўрқиб кетдим. Унинг кўзлари қонга тўлган, совуқ, ифодасиз эди — бу кўзда ваҳшийликнинг барча кўриниши жам бўлганди. Бу инсоннинг кўзи эмасди. Мен чўчиб тушдим, дамим ичимга тушиб кетди. Чўққи соқол бир четда доимгидай масхара аралаш кузатиб турарди. Мен бу ерда ортиқчалигимни ҳис қилдим. Хонамга кириб, ўғлимнинг муносабатидан хўрланиб йиғлагим келди. Бироқ негадир ўғлим билан чўққи соқолнинг болаларча жиззакилиги ва пўписаларидан кулгим ҳам келарди. Ҳа, тақсир, у пайти хавфни ҳис этганим йўқ. Орадан уч кунлар ўтгач, кўчада бирга ишлаган эски танишим ўша профессорнинг жинни бўлиб касалхонага тушганини ва нуқул «бошимда илон бор» деб бақирлигини айтиб қолди. Бу хабар бутун вужудимни қалтиратиб юборди. Мен қаршимда турган ва ўзим яратган ёвузликдан ваҳмга тушиб, кечгача кўча кезиб юрдим. Уйга кирдим, бу ёвузлик ижодкорлари билан юзма-юз бўлгим келмасди. Қайсидир жин кўчаларга кирдим, сўнг кенг майдондан чиқиб қолдим. Хаёлим жойида эмас, вужудим рўё кучоғида эди, ҳамма нарса кўз олдимда шаклини бузиб намоён бўларди, туман, дуду ҳид тутганди оламини. Майдонда бирдан оломонга дуч келдим. Улар йиғлашган-бақирлишган қўйи сажда қилишарди. Уйдан чиқмаганим учунми ёки руҳиятим рўё оғушида бўлгани учунми шаҳар ҳам зулмат ичида қолгандай эди — сажда қилувчиларнинг юзини кўриб бўлмас, гўё қиёмат қўпгандай эди — ҳаммаёқ илтижо, фарёд ва ёвуз чинқириқларга тўла эди, булар ҳаммаси ўғлим суратида тасвирлангандай эди. Тақсир, чўққи

соқолнинг сурати эса майдон бошида турар, оломон сажда қила-қила унга томон интиларди. Кўрганларим даҳшатли эди. Оломон ақлдан озганга ўхшарди. Уларнинг илтижоларига дош беролмай уйга қайтдим. Хонамни ичкаридан бекитиб олиб, йиғлай бошладим. Бу қўрқув йиғиси, ўзи яратиб, ўзи даҳшатга тушган одамнинг йиғиси эди. Йиғи билан дунёни қутқариб бўлмайди, тақсир. Болаларимни мендан тортиб олиб, ёвузлик қуролига, ёвузликни яратувчига айлантирган тақдир билан олишиб силлам қуриган бўлса-да, охирги чорани қўладим. Ўша кеча нонушта тутагач, чўққи соқолга уйимни тарк этишни талаб қилдим. Мен у билан бир умр орани узмоқчи, болаларимни унинг чангалидан қутқариб қолмоқчи бўлдим. Болаларим менинг қароримни эшитиб анграйиб қолишди, қизимнинг қўлидаги ликопча тушиб кетди. Афтидан, фарзандларим, чўққи соқол мени ҳозир тилка-пора қилиб ташлайди деб қўрқиб кетишди, чоғи. Менинг қарорим улар учун янгилик эди: мен ниҳоят фарзандларимни ўзим истган улуғ кишилар бўлиб етишишлари ҳақида орзумни қатъият билан енга олган эдим. Катта ўғлим нимадир деб қаршилиқ қилмоқчи бўлди, бироқ мен уни жеркиб ташладим ва «бу менинг уйим, кўпдан бери ҳаво-си бузилган уйимни тозалаш ҳам менинг ишим, кимга бу қарор ёқмаса у ҳам қўшилиб кетиши мумкин», дедим. Чўққи соқол ўтирган жойида ёйилиб кулди, сўнг менга: «Бу воқеани тезлаштиради, бироқ сиз ўйлаётгандай олдини олмайди», деди. «Бунинг мен учун қизиғи йўқ, — дедим ўзимни газабдан зўрға тийиб. — Мен сизсиз яшамоқчиман. Тамом-вассалом». Чўққи соқол ўрнидан турди ва «ҳеч ким менсиз яшолмайди» деб тиржайди, сўнг: «Сиздан қўрққанымдан кетаётганим йўқ, сиз шунга тезда гувоҳ бўлишингиз учун кетаяпман. Мен ажралмас бўлакман». «Йўқолинг!», — бақирдим унинг гапидан ўзимни тутолмай ва унга олдимда турган пиёлани улоқтирдим. Чўққи соқол ҳатто чап ҳам бермади. Турган жойида қотиб турди, пиёла унинг қулоғи тагидан ўтиб, деворга урилиб чил-чил бўлди. «Дада, — чинқириб юборди қизим. — Ўзингизни босинг». Қизимнинг гапидан ўзимга келдим ва хонамга кириб кетдим. Ўғилларим чўққи соқолни кузатишга чиқиб кетишди. Улар алламаҳалда қайтишди. Биз бошқа чўққи соқол ҳақида бирон марта гаплаш-

мадик. Мен ўша кунлари елкамдан тоғ ағдарилгандай енгил ҳис этардим ўзимни. Бироқ уйимиз ўлик чиққандай жимиб қолганди, ўфилларим ҳўмрайиб юришар, алоҳида-алоҳида овқатланишар, хоналарига қамалиб олиб, ўз ишлари билан банд бўлишарди. Профессор жиннихонага тушгани ҳақидаги хабар тез тарқади, шу сабабли унинг мақоласи ўғлимнинг мукофот олишига монелик қилолмади, афтидан мақолани ҳам ақлдан озиш деб қабул қилишганди. Ўғлим мукофотни мен кутмаган совуққонлик билан беписанд қабул қилди. У гўё нимасинидир йўқотган одамга ўхшаб паришонхотир бўлиб қолганди. Мен чўққи соқолдан уйимни халос қилгач, бошқа бир балога дуч келдим: худди менинг асабимни ўйнамоқчи каби уйнинг қаерига борсам китоб ўша ерда пайдо бўларди. Мен айвонда юрсам айвонда, ғул хонада, кечалари оёғим тагида пайдо бўлар, гўё менга қасдма-қасд, мен кутмаган, истамаган жойда китобга дуч келардим. Мен энди китобни ўқимай кўйгандим, бироқ у мени тинимсиз таъқиб қилар, менга ўзининг бутун қадди-қоматини кўрсатиб, қаршимда пайдо бўларди. Бир куни бош кийимимни излаб жиғибийрон бўлиб турганимда китоб нақ бош кийимим турадиган кийим жавонидан чиқиб қолди, жаҳлим чиқиб уни деразадан кўчага улоқтирдим: буни онгли равишда эмас, асабим жазаваси билан қилдим. Салдан сўнг бош кийимим топилиб, ўзимга келгач, китобга бўлган муносабатимдан пушаймон бўлдим. Кимнингдир паришонхотирлиги учун китоб айбдор эмаску, деб ўйладим, аммо тунда, ёмғир остида китобни излаб юришга эриндим. Эрталаб, ланж бўлиб турарканман, соатга қараш учун жойимда кўл чўздим ва бирдан ҳайратда қотиб қолдим: соат ўрнида кўлимда китоб турар, унинг бирон ерига нам тегмаган эди. Шундан кейин китобнинг вайритабийлиги мени кўрқита бошлади. Ўрнимдан турдим, уни ўчоққа отдим. Энди у асабимни бузмас, оловда куйиб кул бўларди — мен ўчоқдаги оловга қарамаслик учун ювиниш учун кириб кетдим. Кўнглим бир нарсадан хижил бўлди, шунча йил қадрдон бўлган китобни жаҳл устида ёқиб юборганимдан кўнглим хира эди. Кечқурун ётиш олдидан ёстигимни тўғрилаётиб, ёстиқ тагида турган китобни кўриб, бақриб юбордим; у бус-бутун, бирон варағига олов зарар етказа олмаган эди. Бу воқеа

менга кучли таъсир қилди: энди китобдан қўрқа бошладим. Китобни бир неча бор автобусда, хиёбонда қолдирдим, анҳорга отиб юбордим, аммо у яна уйимда бус-бутун пайдо бўларди: шунда мен бу китобни умрим адо бўлгунча ҳам йўқотиб бўлмаслигини сездим, бу сезги ичимга қўрқув олиб кирди. Бу қўрқув мени китобни кўрганда ожиз, заиф кишига айлантирар, мендан бир сония ҳам узоқлашгиси келмасди. Аммо китоб, менимча, чўққи соқолга қараганда беозор эди. Мен ўша кунлари тўйиб-тўйиб ухлардим. Фақат ўғилларимнинг одамови ва ёлғиз бўлиб қолганлари юрагимни ғаш қиларди, улар санъатсиз яшай олмасдилар, санъат уларнинг ҳаётига айланиб бўлганди, аммо улар айнан ўйнаб куладиган пайтлари хоналарига қамалиб олиб ишлашлари, ўзлари яратган нарсаларни ҳатто мендан ҳам сир тутишлари, кечга яқин қайгадир чиқиб кетиб, ярим кечаси қайтиб келишлари ва тонггача хоналаридан йиғи ва қандайдир илтижога ўхшаш овозлар келиб туриши мени ташвишга соларди. Ўғилларим қаерга кетишини билмас, улар мен билан деярли гаплашмасди, улар учун бегона одамга айлангандим. Чўққи соқолни ҳайдаб уйимга бегоналик ва ётлик киритиб олгандик. Чўққи соқол кетгач ҳам болаларимнинг менга муносабатлари ўзгармади — улар деярли мен билан ҳисоблашмасди. Шу сабабли уларнинг ҳаётида юз бераётган воқеаларни кизимдан ёки бирон танишимдан эшитиб қолар, оиламиздаги аҳвол бошқаларни ажаблантирмаслик учун ўзимни хабардор ва хурсанддек тутардим. Мен ўғилларимнинг суҳбатини соғинар, уларнинг самимий муносабатини кумсардим, бироқ ўғилларим мендан узоқлашиб борар, мен гўё қирғоқда эдим улар бўрон ўйнаётган денгизда аста-секин номаълум томонга оқиб борардилар. Бир куни ўғлимнинг хонасига кириб ҳеч қурса улар йўқлигида болаларимнинг хонага ўрнашиб қолган ҳидига тўймоқчи бўлдим. Хонага кириб ҳеч нарсага тегмадим: турли суратлар қалашиб ётар, хона бесаришта, тўззоқ эди. Бирдан стол устида турган қора муқовали ҳийла катта дафтарга кўзим тушди, қўлимга олиб ажабланиб, варақлай бошладим. Катта ўғлим ҳеч қачон кундалик тутган эмасди, дафтар мен учун янгилик эди. Бу кундалик дафтар бўлиб, тўлиб қолаётган, афтидан, анчадан бери ёзилаётган эди. Тақсир, мен ҳеч қачон ўғилларимнинг

на хат, на ёзишмаларини рухсатсиз ўқиган эмасман, аммо ҳозир менда ана шу сирли дафтар орқали болаларимнинг номаълум қўрғонларига ёриб кириш истаги пайдо бўлганди. Мен бу истакни енга олмадим, гарчи ичимда хижолат тошиб келаётган бўлса ҳам, уятдан қалтирай-қалтирай дафтарни варақлай бошладим. Тақсир, мен ҳозир ўғлим дафтарида ёзгани каби, айнан ёзилгани каби айтиб беролмасман, лекин шу заиф, жиноятчи ақлим билан дафтардан нимани англаган бўлсам, ўша ҳолатда ҳикоя қилишга уринаман. Ундаги ҳамма нарса болаларим ва ўзим каби жумбоқли сирли ва ваҳмли эди. Унда ҳеч қандай ой, йил, кун қўйилмаган, бир бошидан ёзиб кетилаверган, ҳар икки-уч варақдаги узилиш жойлари ва янги бошланган жумлага қараб, булар турли кунда ёзилганини билиб олиш мумкин эди.

«Отам мендан китобни ёд олишимни талаб қилди. Мен нега ёд олишим зарурлигини тушунмадим. Ёд олиш китобга муҳаббатни билдирмайди, ундан совутиш мумкин. Бироқ отамнинг жаҳлини чиқармаслик учун ёд олишим шарт».

«Отам бугун мени роса мақтади. Мен ниҳоят китобни ёд олган эдим. Отамнинг қувонганини кўриб, мен ҳам ўзимда алақандай хушнудлик сездим. Отам қайсар, таъсирчан ва ишонувчан одам. Уни алдаш мумкин, бироқ у ўзининг алданганини ҳазм қилолмайди: менимча, у жудаям худбин одам. Ўзини тутиши ва тарбиясида худбинлик сезилмаса ҳам, ўзининг ҳар соҳада биринчи бўлиб тилга олинишини истайди. Фақат у худбинлигини зиёлинома сукут билан яшириб юради. Мен отам бизни фарзанд сифатида эмас, кўпроқ келажақда ўзининг шон-шухратини оширадиган издошлар сифатида севса керак деган шубҳага бордим. Шубҳамни унутганим маъқул, у ҳеч кимга ҳеч нарса бермайди».

«Икки ойдан бери бирон сурат чизолмадим, қўлим ҳеч нарсага бормаяпти. Ёзганларим шунчаки бўёқ, унда жонли, мен истаган нарса йўқ. Мен ўзимни қуруқ мақташларини сезиб тураман, бу менинг ғазабимни қўзғайди, ғазабни яшириш учун киброна жилмайиб қўяман, дарвоқе, мақтовни бундай қабул қилишни менга отам ўргатган. У ўзининг ожизлигини кибр билан енг дерди».

«Отам биз фарзандларидан дунёни ўзгартирувчилар, янгиловчилар тарбиялашни мақсад қилиб қўйганини ошкор қилди. Бугун нонушта устида «мен сизлардан бетакрор ва улуғ ном қолишни истайман» деди. Улуғлик чўққи бўлсаки, унга аста-секин чиқиб олсанг. Мен шуни билдимки, отам бир умр биздан дунёнинг мазмунини янгиловчилар етишиб чиқиши учун ҳаракат қилган. Онам меҳрибон — содда аёл эди. У бизни фарзанд сифатида яхши кўрарди. Балким отам унинг ўлимидан хурсанд бўлгандир? Чунки энди унга биздан ўзининг орзу-умидини амалга оширувчи аскарлар тайёрлашда ҳеч ким халақит бермасди...»

«Ёмғир тинди. Болалар кўчани бошларига кўтариб ўйнашаяпти. Менга ҳаммаси нохуш туюлади. Ёшлигимда ҳам яйраб ўйнамаганман. Мени ҳамиша улуғ одам бўлишим керак деган фикр безовта қиларди. Бугун суратларим кўргазмасида мени бу фикр яна кўпроқ қамраб олди. Мен, ҳамма одамларга ўхшаган бўлишим керак эмас; фақат отам истагани учун шу хулосага келганим йўқ. Кейинги ойларида отам билан ўзимни солиштириб, барча соҳада отамдан кам фарқ қилишимни англадим. Фақат отам кексариб, энди ундан ортиқ қаҳрамонликлар кутиш мумкин эмас. Шоншухрат эса қурбонликни севади. Кимнинг номига ўзингни қурбон қилишингнинг аҳамияти йўқ, муҳими нима учун қурбонлик қилаётганингни билишингда. Минглаб, юз минглаб одамларга нисбатан ўзингнинг кучли ва фарқли эканингни англашнинг ўзиёқ кишига саодат бағишлайди. Ўзини қурбон қилиш у ёқда турсин, ҳаётнинг кир тоғарасини судраб юришдан бошқача ярамайдиган одамзод энг заиф жонзотдир. У фақат эзфилиниш ва қуликка ярайди. У ҳеч қачон ҳеч нарсани ўзгартирмаган ва менимча, ҳеч қачон ўзгартира олмайди ҳам».

«Ғалати афсона ўқидим. У менинг бутун шууримни банд этиб олди. Шомон қабиласини ўз таъсирига бўйсундириш учун сеҳру жодуга эга бўлиш ниятида Иблисга ўз қалбини сотади ва энг улуғ сеҳргарга айланади. Мен Шомонни тушунаман, у энг катта қурбонлик қилган кишидир, агар у шу қурбонлигини қилмаса улуғлик супасига чиқолмасди, барчага ўхшаб на офтоб, на ой бўлиб яшаб ўтарди».

«Туш кўрибман. Тушимда қалбини сотаётган ўша Шомон мен эмишман. Шайтон тиржайиб турармиш ва агар иккаламиз бир-биримиздаги энг азиз нарсаларни алмаштирсак иккаламиз ҳам муродга етамиз дермиш. Мен — Шомон кийимида, юзим бўяб ташланган эмиш. Ғалати туш. Уйғонганимда терлаб кетган эдим. Бир-икки кун нимадир йўқотиб қўйганга ўхшаб юрдим. Нима у? Балким тушнинг нохуш таассуротидир».

«Энди аниқ сезаяпман. Отамда қандайдир илоҳий қудрат бор. Болалигимизда мен ҳамиша отамга ўхшашни истардим, у пайти у кучли, навқирон, чўрткесар ва ғолиб эди. Фақат мен эмас, кейинчалик унинг барча шогирдлари отамга тақлид қилишларини англадим. У пайтлари отам фахр эди биз учун. Ахлоқ заиф одамларнинг ҳимоя қуроли. Кучли одамларга унинг кераги йўқ, улар ўзгартиш ва янгиланиш учун дунёга келганлар. Отам ҳеч қачон бизга баландпарвоз насиҳатлар қилмаган. Ҳозир бирдан хаёлимга келди, отам нега бир умр чўққи соқол бўлиб ўтди экан? Эсимни танибманки, унинг соқоли иягида осилиб туради, ярашади, деб айтолмайману бироқ соқол унга виқор бағишлайди.

«Худо ожизларнинг ҳимоячисидир. Инсон ожиз қолган паллада унга сифинишни ёқтиради; қай томондан қараганда ҳам у ожизлик белгиси. Инсон ўзини тўла кашф қилмагани туфайли ҳам ожиздир. Худога ишониш инсонни ўз куч-қудратига ишонишдан маҳрум қилади. Ожизлик бошланган жойдан худо бошланади. Мен узоқ вақт иккиландим ва шуни кашф қилдимки, куч-қудрат худода эмас. Менга ҳали у бирон марта мадад қўлини чўзгани йўқ, ҳеч қурса мен унинг қудратини ҳис этганим йўқ. Аксинча, телбалик йилларимда инжиқ ва талабчан ўқитувчидан баҳо олиш учун ёки қўлим чизмага бормай қолганда вужудимни кўрқув қамраб, ожизлик пайдо бўлганда, болалигимда отамнинг шапалоғини емаслик учун китобни зўр бериб ёд олишга киришганимда, мақсадим йўлида тўсиқ пайдо бўлганда, одамлар эътиборидан қолишдан кўрққанимда, ҳар ишни негадир «Шайтон номи билан» деб бошлардим ва ҳамиша кўзлаган мақсадимга эришардим. Бугун кўрғазмам очилиши олдидан ҳам «Шайтон номи билан» деб пичирладим: суратларим нақ ғала-ғовур бўлиб кетди; кўрғазмага келганлар бу

кейинги барча даврнинг ноёб суратлари бўлишини эътироф этдилар».

«Отам ким ўзи? Менинг қонимда кимнинг қони оқаяпти? Нега уни кўрсам қалбим қувончу шодликларга тўлади? Нега у ўз отам, раҳнамоддай туюлади, нега уни кўрсам унга қул бўлгим келади, этакларини ўпгим, унга хуш ёқиш учун итдай ҳургим, ялтоқлангим келади? Нега уни кўрсам эгасини кўрган итдай ичимда бахтиёрлик, саодат уйғонади? Нега унга ўзимни бағишлагим, йўлларига поёндоз бўлгим келади. Ким ўзи менинг отам? Мени ким яратган?»

«У менга бугун сурат буюртма берди. «Менда қудрат ва буюклик бор, сенда қобилият. Иккаласини кўшиш керак» деди у. Мен рози бўлдим. Қудрат йўқ жойда қобилиятнинг кимга кераги бор?! Бу йўлда жонингни қурбон қилсанг арзийди. Ахир, Иброҳим ҳам ўғилини қурбон қилмоқчи бўлганди».

Тақсир, у алмойи-алжойи ёзишмани шу ерда тўхта-таман. Буёғининг бизга қизиғи йўқ, худди пойдевори қулаган уйнинг ўзи ҳам қулаши аниқ бўлгани каби эътиборингизни ҳозиргина ҳикоя қилинган нарсага қаратаман. Мен ҳеч қачон соқол қўймаганман. Бу жумлаларни ўқиганда мени даҳшат қамраб олди: ўғлим қайси чўққи соқолни отам деяпти? Асли улар менинг фарзандимми ёки чўққи соқолнинг? Шубҳа ва гумонлар мени кўмиб ташлади, шубҳа мевалари тагида беҳол ўтириб қолдим. Чўққи соқолни уйимдан ҳайдаб чиқариш бу меваларни ейишдан осонроқ эди: мен уни ҳайдаб чиқардим, бироқ у ўғилларимнинг қалбини ўғирлаб бўлганди. У ердан ҳайдаб чиқаришга энди мен ожиз эдим. Ўғилларим шон-шухрат, қудрат ва зўрликка ўз қалбларини алмаштириб бўлгандилар — ҳа, тақсир, қалбини сотган Шомон, энди англасам: ўғлимнинг ўзи экан. Бир куни бетоб ётган ва узоқ йиллар бирга ишлаган кекса ҳамкасбимни кўргани бордим. Биз узоқ гаплашиб ўтирдик. Унинг руҳи синиқ эди ва, албатта, унга аталган ҳаёт шамлари пирпираб қолганини, яқин кунларда эсажак шабода бу шамларни буткул ўчириб кетишини ич-ичимдан сезиб турардим, лекин унга ўзимни ҳам, уни ҳам алдаб далда берардим. Уйда биздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Ёшлик пайтларимизни, иш соҳасидаги баҳсу мунозараларимизни эслашдик. Бир пайт эшик қўнғироғи жиринглади. «Сут олиб ке-

лишди, чоғи, — деди ҳамкасбим. — Кексалик курсин, болага ўхшаб сутхўр бўлиб қолдим». У ўрнидан букилиб-эгилиб турди-да, эшикка йўналди. Мен парда орқасидан ҳамкасбим йиқилиб тушмасин деган хавотирда унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турардим. У эшик сургичини машаққат билан очди ва мен эшик олдида турган кенжа ўғлимни кўриб, ҳайрон қолдим. Аввалига хавотир олдим, нимадир юз бериб, ўғилларим мени излаб юришибдимикин деб ўйладим. Бироқ менинг бу ерга келганимни ҳеч ким билмасди — уйимизда ҳукм сураётган ўлик мавсумдек совуқ сукунат ҳаммамизнинг ихтиёримизни ўзимизга берган, ўзбошимча бўлиб қолгандик. Ўғлим ҳамкасбимга нимадир берди, сўнг фиринглаб, ниманидир тушунтира бошлади. Салдан сўнг ҳамкасбим инқилаб қайтиб кирди ва даҳлиздаёқ «Бу ёшлар ҳеч тинмайди, китоб тарқатиб юришибди, ҳар бир уйда бўлиши керак дейишади, яна фирт текин» деб минғирлади. Мен унинг қўлидаги китобни кўриб титраб кетдим — бу ўша қора китоб эди. Нима қилишимни билмай қолдим, сўнг шошиб ўрнимдан турдим-да, ҳамкасбимни ҳайрон қолдириб, ташқарига отилдим. Кўчада ўғлим ва чўққи соқол қўйган йигитлар туришар, ҳар бирининг қўлтиғида бир кучоқ китоб бор эди. Мен шунда булар ҳаммаси уйма-уй юриб китоб тарқатиб юришганини сездим: бу мени яна ҳам хавотирга солиб қўйди, ахир мен бу китоб қандай китоб эканини билардим ва ўғилларим айнан шу китобни тарқатиб юришгани менга улуғ гуноҳдай туюлиб кетди. Йигитлар менга эътибор беришмади ва нарироқдаги бино олдида яна турли уйларга тарқаб кетишди.

Оилани жамиятнинг бир бўлаги дейишади. Демак, менинг оилам бир жамият ва мен ана шу жамият ахлоқи учун ҳамиша жавобгарман. Бир куни ўзимда жасорат топиб ўғилларимнинг уйдан чиқишини кўчада пойлаб турдим. Уларни кузатишим хаёлларида ҳам йўқ, фира-ширада қайгадир йўл олишди. Ўша куни ёзилиб ёмғир ёғар, тун зулмат қўйнига чўкканди. Ўғилларим жин кўчалар оралаб, қандайдир биноларни айланиб, узоқ юришди, сўнг қандайдир эски уйлар орасидаги тор кўчага киришди. Менга негадир бу кўчалар танишдай туюлар, лекин ёмғир остида, ўғилларим қорасини йўқотмаслик учун шошиб юрганымдан бун-

га эътибор бермасдим. Улар қоронғуда қулаган деворлари зўрға кўзга ташланадиган андак ваҳмли хароба уй эшигидан кириб кетишганда ва пештахтаси чириб, қулаб тушган эшикни кўрганимда ниманидир эслагандай бўлдим, йўқ, йўқ, тақсир, аниқ эсладим, хароба уй хотирамни худди чақиндай ёритиб, ярақлатиб юборди. Фақат хотирамда эмас, бутун вужудимда момақалдироқ бўлди. Йўқ, мен аввалига ҳеч нарса тушунганим йўқ. Мен ўғилларимни бу вайроналик ичига кириб кетганини адашишган ёки бирон ҳожат юзасидан деб ўйладим. Бироқ эшиқдан ичкари кириб, вайрона деворлари орасида ярим нураган ҳужрада ёқиб қўйилган хира шам ва уни кўргач, аъзои баданим титраб кетди. Ичкарига кириб мен худди болалигимга қайтгандай бўлдим; бу ерда қулаб тушган ёки ёмғир ювиб ўтган, деворларни айтмаса, деярли ҳеч нарса ўзгармаганди. Во дариғ, бутун кўча ўзгарган, замонавийлашган, ҳовли эса худди ярим аср илгаригидек хароба ҳолда ётарди. Ўша эшик, ўша ром, ўша девор, фақат ҳовли яна вайрон бўлган, йиллар деворларни ялайвериб, бир ҳовуч тупроққа айлантириб қўйганди — мен китоб топиб олган ҳужранинг ҳам томи босиб қолган, фақат икки ён девори гўё харобаликнинг ғурури каби қайсарлик билан қад кериб турарди. Мен ҳаммасини бир дақиқада англаб етдим ва одамзод азалдан тавқи-лаънатга учраганига имон келтирдим: ҳа, тақсир, шундай, одам гуноҳдан қанчалик қочмасин, унга шунчалик ботиб бораверади, унинг тўрт томони ҳам гуноҳ, қай тарафга юрмасин гуноҳ, ҳатто энг олийжаноб иш қилаяпман деган одамлар ҳам ўз фаолиятларини таҳлил қилиб кўрсалар фақат гуноҳ қилган бўлиб чиқадилар. Одамзоднинг ҳар қадами гуноҳ. Гуноҳ унинг тақдири, қисмати, ёздиғи — ундан қочиб ҳеч қайга боролмайди, унга бошқа йўл йўқ. Битта йўл, битта кўприк бор — у ҳам гуноҳ йўли, гуноҳ кўприғи. Одамзод қанча кўпайса, гуноҳ қилувчилар ҳам шунча кўпаяди. Ўша мен китоб ўғирлаган ҳужрада чўққи соқол мағрур ва ғолиб ўтирар, ўғилларим йиғлаб унга сажда қилишарди. Бу мени донг қолдирди. Нима қилишимни, қандай ҳаракат қилишимни, нима деб бақиримни билмасдим. Кўзларимга ишонмас, қўлларим, бутун вужудим қалтирарди. — Тўхта, — бақирдим мен ўзимни тутолмай, шалобба кийимим би-

лан хужрага отилиб кирдим. — Тўхтанглар, нима қила-
япсанлар, кимга сажда қилаяпсанлар?! Бу ким ўзи?

Ўша пайти мен ўзимни тамоман йўқотган эдим, балким телбалик даражасига етгандирман, ерда бош эгиб ўтирган ўғилларимни силкиб-силкиб кўтардим, уларни бир қадам нарига отиб юбордим, ўша дафъа менда куч қаердан пайдо бўлганини билмайман. Аммо ўғилларим менинг на силкишимга, на бақиримга эътибор беришди, улар ўша бир қадам нарида яна чўққи соқолга қараб бошларини эгиб олдилар, хира шамда мен уларнинг юзига, кўзига қараб кўрқиб кетдим, уларда қиёфа қолмаган, кўзлари ўлик, совуқ эди. Бирдан қаҳ-қаҳа эшитилди. Чўққи соқол ғолиб ва сархуш куларди.

— Кимсан? — дедим хириллаб. Уларни нима қилиб кўйдинг?

— Уларни мен эмас, сен шундай қилгансан, — деди у кибрли-қаҳрли товушда. — Уларни сен тарбиялагансан.

Унинг гапи жонимни тешиб ўтди. Юрагим музлаб қолгандай бўлди.

— Кимсан, — дедим мен ва шунда ундан кўрқаётганимни, вужудимни кўрқув эгаллаганини ҳис қилдим.

— Иблисман, — деди у ғолибона тарзда совуққина қилиб. — Сен уларни менга тарбиялаб бердинг, мен эса уларга абадий тириклик, абадий ҳаракат ато этдим. Улар менинг орзуларимни амалга оширувчилар.

Унинг бошқа гапини эшитмадим, худди бошимга калтак билан уришгандай, ҳолсизланиб йиқилиб тушдим ва йиқилган жойимдан ўғилларим олдига эмаклаб бордим: — «Туринглар, — деб бақирдим уларга, — туринглар, сизларни унинг учун тарбиялаганим йўқ. «Шунда, тақсир, катта ўғлим бир неча кун олдингидай, совуқ оҳангда «Кет бу ердан!» — деди. У телбага ўхшаб қолганди: мен улар ақл-ҳушини йўқотганини сездим. Унинг бу гапи мени батамом ўлдирди. Мен ўғилларимни иблиснинг қўлидан қутқара олмаслигимга ишондим, ўзимнинг фожеамни кўрмаслик учун югуриб ташқарига чиқдим. Мен тор-мор этилган, янчилган эдим. Ҳа, тақсир, мен ўша куни, ўша лаҳза ўлган эдим. Уйга келиб хонани ичидан қулфладиму ўзимга — ўзим аза очдим. Мен тирик мурда, аянчли мурда

эдим. Ўфилларимни бошқа суриштирмадим: хонага кириб олиб, ўлиқдай чўзилиб ётар, яртагандан ўзимга ўлим тилардим. Ўша кунлари минг бора ўлдим, минг бора қатл этилдим. Ҳаётим шами липиллаб қолган, барча нарса ёт, бегона, инқироздан дарак бўлиб туюлар, тикон устида ётгандай тўшақда — ўз умрим ва ўз инқирозим устида ағанаб ётардим.

Шу ҳолатда неча кун ётганимни билмайман. Назаримда йиллар оша тирик мурда каби чўзилиб ётган эдим. Хонаминг ҳар бурчагидан иблиснинг ҳиди келарди. Иблис бир хонада мен билан бирга яшарди. У менинг вужудимга, кўксимга, шууримга жойлашиб олганди. Ўфилларим уйга алламаҳал қайтар, мен эшикнинг тарақлаб очилганини, кечга яқин эшикни тарақлаб ёпиб чиқиб кетишганини сезиб ётардим. Орадан анча вақт ўтгач, хаёлимга мудҳиш, бироқ менга бирдан бир тўғри йўл бўлиб туюлган режа келди. Ошхонадаги узун ош пичоқни олиб ўткирладим. Кечга яқин яна ўфилларим изидан тушдим. Тун илиқ, ой балқиб турар, у гўё менинг режамни билгандай йўлимни ўзининг шуълалари билан ёритиб борар, менга далда берарди. Вайронага етгач, кутиб турдим: ўфилларимнинг изидан кириб боришим хавфли эди. Иблис ҳушёр бўлиб қолган деган хавотир пайдо бўлганди. Ярим соатлардан сўнг ҳужрага мушукдай шарпасиз, сассиз кириб бордим. О, тақсир, кўрган манзарам даҳшат эди ва мен худди умрим каби кечиккан эдим. Ўша пайти мен эҳтимол биринчи бор дунёга келганимдан, одам бўлиб яшаётганимдан пушаймон бўлгандирман. Иблиснинг оёғи тагида худди қўриқчи итдай икки ўғлим турарди — улар тошдай бўлиб чўзилиб ётишар, таналарида жон асари йўқ эди. У мени сезиб ўтирилди ва тиржайди.

— Мен уларга абадий тириклик ато этдим. Улар энди абадий мен билан, — деди.

Мен ўзимни ўфилларим устига отдим. Барча режаларимни унутган бутун хаёлимни Иблис каломидан жодуланган ўфилларим эгаллаган эди. Бўғзимни алам, қазаб куйдирарди.

— Бугун энг улуғ қурбонлик юз берди, — хайқирди Иблис, — бу кун абадул-абад унут бўлмайди. Мен бу пайтни узоқ кутдим. Балки фалақдан ҳайдалгандан бери кутгандирман. Сен менинг орзум эдинг, асли сен

мен эдинг. Бутун умр мен учун яшадинг, менинг номимдан гапирдинг, менинг номимдан фарзандларингни тарбия қилдинг. Мана, энди улуғ кун содир бўлди. Сен мени йўқ қилолмайсан, чунки мен сенинг ўзингман, яшаб бўлган умрингман.

У шундай деб мушт бўлиб тугилган бармоқларини ёзди. Бирдан олов пайдо бўлди-ю, у олов ичига кириб кетди, мен эса қаҳр-ғазаб аралаш унинг изидан пичоқ улоқтирдим, бироқ мўлжалга теккан тегмаганини биллолмадим, қандайдир кучли зарба мени олов аралаш ташқарига улоқтирди, ҳатто қаерга келиб тушганимни ҳам биллолмадим ва ҳушимдан кетдим. Ҳушдан кетаётиб қандайдир бўшлиққа қулаб тушаётганимни сездим. Батамом ўзимдан кетганимда танам ва руҳим бўлак-бўлақларга ажралганини англадим. Беҳушлик, тақсирим, руҳнинг танани ташлаб кетишидир. Мен рўё ичида қолгандай эдим: биз икки киши эдик: тана ва руҳ... Туш ва ҳуш бир хил қиёфага кирганди. Мен гоҳ учиб, гоҳ эмаклаб юрар, гоҳ юз йиллардан бери шундай чўзилиб ётгандай эдим; гоҳида қандайдир ўпқонда жазирада сасий бошлаган танимга кўзим тушарди. Руҳим эса ҳавода балқиб, танам устида йиғлаб ўтиради. Шу пайт бирдан иккита бўри пайдо бўлди ва тўғри ўпқонга тушиб, танамни ражий бошлади. Вужудимда оғриқ кўзгатди ва мен бу икки бўрини таниб қолдим: булар менинг ўфилларим эди. Улар бир пастда танамни еб битиришди, сўнг осмонга қараб увлай бошлашди; улар шафқатсиз, ёвуз эдилар. Мен уларнинг шундай бўлишини орзу қилгандим, улар менинг орзумнинг ҳосиласи эдилар ва улар мен истагандек бўрига айланишган, биринчи бўлиб мени ражирдилар. Танамни еб битиришгач, тумшукларидаги қонни ялай-ялай яна янги қурбонлик излаб йўлга тушдилар. О, тақсир, ўз болаларинг ўз танангни ражиб еб битиришганини кўриш оғир эди. Эҳтимол дунё пайдо бўлгандан буён энг фожеали воқеа ҳам шу бўлса керак. Ўзимнинг орзум ўзимни еб битирганди. Тақсир, ана шу беҳушлик даврида мен ўзимнинг рўё дунёмни яна ҳам кўпроқ кашф қилдим. Танадан айрилган руҳим учиб юрар, у жуда безовта эди. Баъзан рўё аралаш учиб юрган руҳимни аниқ кўрардим. Шунда қўлимда ханжар пайдо бўлар, мен Иблис изига тушардим. Пастда вақт каби дарёлар оқиб ётар, қулоғимга ваҳший

хайвонларнинг наъралари келарди. Сўнг бирдан ёмғир ёғаётган водийдан чиқиб қолдик. Ёмғир тинимсиз ёғар, атроф селу тўфонга ғарқ бўлаётганди. Қандайдир улкан кемага одамлар шошилиб-сурилиб чиқар, пастда эса минглаб одамнинг тўфонга ғарқ бўлган жасадлари ётарди. Мен кемага қараб учдим ва Иблисни шу ерда учратдим. Унинг бу ерда пайдо бўлиши менга шубҳали туюлди. Бир пайт кема қуйруғида бола кўтарган эркак ва аёл кўринди, улар кемага чиқишлари билан лангар кўтарилди, ғарқ бўлаётган олам пастда қолди. Тақсирим, бу бир бутун мўъжиза эди; кемага тушганларнинг юзида мусибат акс этар, аммо кема фақат уларга мўлжалланганди. Кеманинг олд тарафида юзида нур балққан, аммо вайрон бўлган оламдан беҳад азоб чеккан киши ўтирарди. Мен ханжаримни тутганча Иблисга яқинлашдим ва унинг қўлидаги гўдакни кўриб тонг қотиб қолдим. У ҳозиргина кемага чиққан эркак ва аёлнинг ёнида турар, қўлида худди уларники каби гўдак бор эди. Аёл болани бир четга ўтирғизиб, уст-бошини сиқа бошлади. Афтидан, Иблис шуни кутиб турган эди, қўлидаги болани ҳозиргина аёл қўйган боланинг ёнига ўтирғизиб, аёлнинг боласини қоп-қора қўйнига яширди. Уст-бошини сиқиб бўлган аёл Иблис қўйган болани олиб, эри изидан кема ичидаги ҳужралардан бирига кириб кетди. Иблис қўйнидаги болани пастга улоқтирар экан, хунук ва қолибона қаҳ-қаҳ урди. Унинг қаҳ-қаҳаси булутлар орасига тушиб, у ерда унга жўр момақалдироқ бошланди. Момақалдироқ шунчалик кучли эдики, энди ёмғир эмас, осмондан қоп-қора сел қўйила бошлади. Атроф зулмат ичида қолди. Ҳаммаёқни қий-чув, нола-фарёд босиб кетди. Бу ҳақиқий қиёматнинг ўзи эди. Зулматда мен Иблиснинг қаёққа кетишини билмай қолдим. У изсиз эди. Кемадаги барча ҳужралар ёпиб олинган, унинг тоғдай кўланкаси ва оҳу-фарёддан ўзга ҳеч нарса на қулоққа, на кўзга ташланарди. Ёмғирда ивиб кетганимдан мен ҳам бошим оғган тарафга уча бошладим. Салдан сўнг кимдир юзимга ҳўл латта босганини сездим. Ҳушим ўзимга келди ва руҳим мени олиб учиб юрган бўшлиқдан изимга қайтдим. Лекин яна қанча ётганимни билмайман, тушимга ўғилларим бошида қаҳқаҳа уриб турган иблис кирди. Мен ханжар билан унга ташландим, у қочди, яна унинг изи-

дан тушдим. Руҳим мени яна ўша бўшлиққа тортиб кетганди. Бирдан қандайдир саройда пайдо бўлдим. Бу улкан, муҳташам сарой эди. Одамлар у ёқдан-бу ёққа югурар, мен эса худди капалақдай учиб юрардим. Шунда мени ҳеч ким кўрмаётганини сезиб қолдим. Ҳеч ким мен билан иши йўқ, менга эътибор беришмас, қандайдир ҳис мени ичкаридаги хос ҳужраларга чорлар, руҳим мени ўша ёққа олиб қочиб кетарди.

— Ҳозир валиаҳдни кўришга жаҳонгирнинг ўзи ташриф буюради, — деди ҳужра эшигидаги посбон ичкаридаги аёлга. Аёл шошиб қолди ва ёнидаги ёш қизчаларга бақириб кўрсатма бера бошлади. Посбон турган эшиқдан учиб, ичкарига кирдим. Бу ерда катта бешик турар, унда оппоқ матога ўраб ташланган гўдак ухлаб ётарди. Бу ерда мен излаб келган нарса йўқ эди, болани кўриб, мен нимага бу ерга келганимни ҳам унутдим. Аммо юрагим гаш эди. Нимадир мени безовта қилар, ҳужрадан чиқиб кетишга йўл қуймасди. Қизлар шошиб эшигу деразаларни, боланинг атрофини тартибга келтира бошлашди. Кимдир поёндоз тўшар, кимдир пардаларни тўғриларди. Бир дақиқа, худди кемадагидек, умумий эътиборсизлик бошланди ва боланинг ёнида тўсатдан Иблис пайдо бўлди: у бояги эшик ёнида турган посбон кийимини кийиб олганди, бешиқда ётган боланинг ўрнига бошқа бир гўдакни қўйиб, яна билдирмай эшиқдан чиқиб кетди. Шу пайт эшиқдан шоҳ кўринди. Ёнида худди эртақлардагидек гўзал аёл бор эди. Аёл тўғри бешик бошига келиб, болани қўлига олди. Шоҳ эса боланинг бошини қўлига олиб, нимадир деди. Аёл жилмайиб қўйди. «Бу менинг меросхўрим», — хитоб қилди шоҳ боланинг бошини силаб, сўнг аёл болани эмиза бошлади, шоҳ эса ютоқиб эмаётган болага фахр ва ғурур билан боқиб турар, мен эса «Бу шайтоннинг боласи, бу валиаҳд эмас» деб бақирар, менинг гапимни ҳеч ким эшитмасди. Мен бақириб-бақириб чарчагач, бу ерда қолишим бефойдалигини сездим ва яна Иблис изидан учиб кетдим. Бир оз ўтгач, мен ўзимни ўша китоб топиб келган хароба ҳовлида кўрдим. Иблис шу ерда эди: у худди болалигимда кўргандек кўзларини юмганча қирот қилиб ўтирарди. Мен аста-секин унга яқинлашдим ва ханжарни унинг қоқ кўксига санчдим. Аммо қонга

беланиб ётган Иблисга қараб, бақириб юбораёздим: у ерда кўксига ханжар санчилган ўғилларим ётарди.

Ҳушимда келганимда олдимда қизим ўтирар ва мен ўз уйимда эдим. Кейинчалик қизим гапириб берди: мени вайрона деворлар орасидан топишган, ҳушимга келавермагач, маҳалла кўй бирлашиб ўғилларимни ахтаришган, уларни ҳеч қаердан топишолмаган, мени текшириб кўрган табиблар мия зўриққан, бош ниманингдир таъсирида куйиб, бирорта соч қолмаган деган хулосага келишган. Қизимнинг айтишича, ўн беш кундан кейин ҳушимга келибман. Тақсир, шундан кейин қайтиб ўрнимдан туришни истамадим; худди беҳуш каби, худди ўлик каби чўзилиб ётавердим: ойлар ўтди, табиблар менинг тузалишимдан умидларини узишди, улар келганда беҳуш каби, ҳеч нарсани эшитмаганга солиб ётар, гапларига жавоб қайтармасдим. Мен бу дунё билан муносабат қилишни истамадим, бу дунё мен билан ярашиқ, дўстлик битимини тузолмаган, мени чиқиндига чиқариб кўйган эди. Мен чиқинди, ҳеч кимга кераксиз одамга айлангандим. Ўғилларимни эслагим келмас, тириклар орасидан тинмай излаб юрганларга ҳам ҳеч нарса дея олмасдим? Нима ҳам дердим, тақсирим? Мен тарбияладим, вояга етказдим, Иблис хизматига олди, улар ҳам Иблисга айланди дермидим? Мен Иблисга мулозимлар, иблисчалар тайёрлаб берувчи одамман, бутун умрим шунга сарф бўлган, бутун умр иблисчалар тайёрлаш учун хизмат қилганман дермидим? Мен беҳуш каби чўзилиб ётишни маъқул кўрдим. Тақсир, парвардигор таъқиқлаган нарсалар бизни ўзига тортаверади, у нафратлан, деган нарсаларни севиб қолаверамиз. Хўш, айтингчи, чархи дуннинг қайси бурчагида ёлғон йўқ, қайси бурчагида жаҳолат, нодонлик, хиёнат, тубанлик йўқ? Бу гафлатдаги оломон қачон уйғонади? Сиз уни уйғотишга уриниб кўринг-чи, у кўрадики, қанча алданса, қанча хўрланса, қанча топталса, хўрлик ва ҳақорат томон шунчалик яқинлашаверади, унинг оғушига қайта-қайта кираверади, у хўрликдан, ҳақоратдан, зулмдан, жаҳолатдан лаззат олиб яшайди. Кимнинг қўли қон — у адолат пешвоси, кимнинг ёлғон ва алдов пири — у ростгўйлик тимсоли, ким жаҳолатпараст — у донолик рамзи, ким зулмкор ва хўрловчи — у раҳм-шафқат кўзгуси. Дунёга боқинг. Ёки бошқача-

ми? Ёки мен бадбинманми? Менга бадбинлигимни инкор этадиган бирон намуна келтирингчи, тополмайсиз ҳам. Ростдан ҳам, тақсир, эзгулик ниҳоятда жўн, ёвузликда ижодқорлик, кўтаринкилик бор. Яхшилик ва эзгулик минг-минг йиллардан бери бир хил тушунилади, у инсон хаёлига, тафаккурига ҳеч бир янги маънолар беролмайди. Ёвузлик ижодий, у ҳар бир амалга оширувчи томонидан кашф этилади. Мен беҳуш ётган пайтимда эзгулик ва ёвузликни фарқлай олмай ётардим. Шу лаҳзаларда эзгуликнинг нақ чегарасини аниқлашим, Иблис олдидаги ожизлигимдан сабоқ чиқаришим, ҳеч қурса қолган умримда гофиллик тўрини ёриб ташлагим келарди. Менинг бирдан ибодат қилгим, тазарру қилгим келиб қолди — шу ниятда мачитга бордим. Бироқ у ердан руҳим синиқ бўлиб қайтди. Назаримда, менинг ичкаримда қандайдир саркашлик бор эди. Балким, бу Иблиснинг олдидаги қўрқув туфайлидир, ибодатим ўзимга сохта, ясама туюлди. Уйга қайтдим у ўзимнинг бир умр гумроҳ, Иблис эътироф этгандек, унинг хизматкори бўлиб қолганимни, ундан қутулиш оғирлигини англадим, англадиму Иблисга мана шу фаолиятсизлигим билан қарши курашмоқчидек, ўлик каби чўзилиб олдим. Бу ҳам ўзимча Иблисга қарши онгсиз исёним эди. Бу исёним қанча давом этишини билмадим: қулаган деворнинг ҳеч кимга кераги йўқдай, менинг ҳам ҳеч кимга керагим йўқ эди. Таниш-билишлар, дўсту ёрлардан алақачон ўғилларим туфайли узилиб бўлгандим — жуда оқибатлилари эса икки-уч келиб, мени мурдадай на гапга, на имога жавоб қилмай ётишимни кўргач, бошқа келмай қўя қолишди, афтидан, менинг ярамни янгилаб, ўлган устига тепган бўлмасин деб ўйлашди. Ёлғизликда одам виждон билан, ўтган кунлар ва хотиралар билан юзмаюз келади; айниқса, қабристон сукунати чўккан уйимда тунлари виждон ҳайқириғи баралла эшитилади — у худди тун бағрини ёритиб юборган ҳилолдай бутун умримни, қилмишу қидирмишимни ёритиб юборарди. Ҳа, тақсир, уйим бахт ва инсон умри ҳамда эътиқоди кўмилган қабристон эди — мен унга ўғилларим билан бирга ҳали охирига етмай туриб, ўз ҳаётимни ҳам кўмган эдим. Фақат у ёлғиз ҳамдамимга айланиб қолди. Унинг уйимни қандай топгани мени сира ажаблантиргани йўқ, аксинча, ёпиқ эшиқдан қизимга

билдирмай, яна ярим тунда тўсатдан ёнимда пайдо бўлиши мени ҳайратга солди: назаримда у уйга шарпасиз-сассиз кириб келганди — на деразадан, на эшикдан кирганини билолмай қолдим. Унинг юзига дераздан ой нури тушиб турарди.

— Энди гаплашсак бўлади, — деди у менинг нақ пешонамга эгилиб. — Сен қурбон қилинган одамсан.

— Кимсиз ўзи, — дедим зўрға. Ичимда бу ҳам анови чўққи соқолнинг биттаси бўлмаса эди, деган жуда шилимшиқ хавотир пайдо бўлди.

— Мен Одам Атоман, биринчи одамман.

Дастлаб у мени масхара қиляпти деб ўйладим. Бироқ у ҳар кеча — ой деразамдан мўралаган пайтда пайдо бўлар, қандай қилиб Иблис йўриғига тушгани, таъқиқланган дарахтдан мева узгани, Иблис билан бўлган жангу жадаллари ҳақида бир хил оҳангда — ўша хиёбондагидек маънос ҳикоя қилар, бу ҳикояда пушаймонлик ҳам, афсус ҳам, надомат ҳам, ўша таъқиқни бузганидан, бузолганидан фахр ҳам қоришиқ эди.

У менинг ҳаётимни бошдан оёқ ҳикоя қилиб берди — менинг Иблис билан бир умр бирга яшаганим, унга сиғиниб ўтганим, ўғилларим, китоб, фожиам — ҳаммаси маълум эди.

Бу ҳали хотима эмас, — деди у ўғилларимнинг Иблис учун ўзларини қурбон қилишганига ишора қилиб. — Ҳали бу инсониятнинг хотимаси эмас. Ўша таъқиқ меваси Иблиснинг уруғи эмасмикин. Уни еб, одамзод насли ичига уни экиб қўймадикмикан деган шубҳа мени қийнайди. Одамзод қалбини тозалаган са-йин ифлосланиб бораяпти. Хотимага яқин кунларда дуч келасиз. Бу менинг ва насл зурёдим пешонасидаги ёздиқ. Уни энди Инсоният ўчиришга ожиз. Пешонамизга менинг тамғам — тавқилаънат тамғаси бо-силган.

Шу охирги учрашувдан сўнг у келмай қўйди. Ай-тишича унинг иши кўп эди: ким билади, балки у ўз наслининг қабоҳат дунёсига ғарқ бўлаётганини, ўша ўзи эккан уруғнинг қанчалик урчиб, кўпаяётганини ортиқ кўргиси келмай қолгандир. Унинг ташрифи менинг ёлғиз хатоимни тўлдирган бўлса-да, изҳори дили, у келтирган ҳақиқат мени ҳаётдан бутунлай совутиб қўйди. Мен энди хотимани кутиб яшардим: хотимадан

сўнг ҳаётим шами сўнишини, бу оғриқ ва қийноқлардан абадий фориф бўлишимни бир ички ҳиссиёт билан сезардим.

Шундай кунларнинг бирида мен қизимнинг ҳомилдор эканлигини билиб қолдим. Аввалига ой-куни яқин эканлигини билдирувчи аломатларга эътибор бермагандим, аммо унинг ҳомиласи кўз ўнгимда ўзининг мавжуд эканлигини исботлагандек ҳафта сайин унинг танасини ишғол қила бошлагач, бунга эътибор бермасликнинг сира иложи бўлмай қолди. Қизим қорнида бир қоп тупроқ кўтариб юргандек хунук, инжиқ бўлиб қолди. У менинг бошимга келиб, менга мўлтираб ўтирар, соатлаб миқ этмас, нимадандир кўрқар, чўчир, хавотирланарди. Ана шунда мен унинг ҳомилдор эканини билиб қолдим ва биринчи марта қизимдан қўпол-қўрс қилиб, ҳаромбачанинг отаси ким эканлигини сўрадим. Бошқача муомалага ярамасдим, товушим хириллаб, ёвуз оҳангда чиқди, фақат қизини сўйишга тайёрланаётган отагина шундай савол бериши мумкин. Қизим буни сезди ва ўзини орқага олиб, бироз кўрқув аралаш ишора қилди. Во дариф, унга шу дафъа фақат эркалик эмас, гуноҳ ҳам ярашишини англаб қолдим. Тақсир, юрагимдаги қизим ўтирган муҳаббат тахти чил-чил синиш арафасида болаларимнинг бу дунёга қадам қўйган кундан бошлаб гуноҳга юз тутганини ва гуноҳлари билан мен юксак хаёллар оғушида қурмоқчи бўлган дунёни тўлдиришганини англадим. Бу қандай жонзотки гуноҳ шу даражада ярашади, шу даражада уни шарафлайди. Одамдан бошқа гуноҳ шарафловчи жонзот борми? Қизим гуноҳ қилганини мендан яшириш учун эмас, ошкор қилиш учун йиғлаётган эди. Қизимнинг кўзлари кўрқувга, ожизликка, умидсизликка тўла эди, бу кўзларда, тақсирим, улкан харобалик кўрдим, бу харобалик ҳовли эмас, кўча эмас, қишлоғу шаҳар эмас, улардан ҳам улкан, нақ дунё билан тенглашадиган харобалик эди, бу харобалиқда айқириб ваҳм еллари кезиб юрарди, бу унинг ўша ҳовлидаги чўққи соқолнинг кўзлари эди ва мен унинг нафрат ва сурлик қотиб қолган қорачиқларида ўша болалигим кўчасида қолиб кетган ўша харобани кўрдим ва даҳшат мени худди нимталаб ташлади (Тақсирим, нега хароба сўзини кўп ишлатаётганимга ҳайрон бўлманг, бу ерда қайтариқ йўқ, аксинча, қалбим-

нинг ифодаси, тасвири, аҳволу руҳиямнинг, бутун одамзоднинг қиёфаси бор).

— У бошимни айлантириб олди, — деб қизим йиғлаб юборди. Ҳозир унинг қайсарлигидан асар ҳам қолмаган, ожиз аёлга айланганди, — у анави китоб меники дейди, сен дунёдаги ягона ва бахтли аёл бўласан деди.

— Нима қилиб қўйдинг, — дедим қизимга унинг бошини силар эканман, ва мен ҳам иблис олдида ожизу нотавонлигимдан йиғлаб юбордим.

— Нима бўлса ҳам бола туғишим, унинг зурёдини яратишим керак экан, — қизим қўрқув аралаш пичирлай бошлади.

Бирдан мени ваҳима босди.

— У ҳозир ҳам келиб турадими? — сўрадим ва ич-ичимда «йўқ» деган жавоб эшитишни истаб.

— Ҳа, — деди қизим ваҳмли шивирлаб. — Мен ундан қўрқаман. Сиз ухлашингиз билан у пайдо бўлади. Менга китобини ўқиб беради ва сен дунёдаги менинг ишқим тушган ягона аёлсан дейди.

Мени титроқ босди. Кўз олдим қоронғулашди: қайтиб ўзимни тўшакка ташладим. Қизим бошимда йиғлаб ўтирар: унинг гўзал чеҳраси бирдан қорайиб жўнаганди. О, тақсирим, менинг умрим шу бир сония ичида харобаликка айланганди: унда тик турган бирон иморат, бир девор қолмади — у айна ўша чўққи соқол яшайдиган ҳовли тусига кирганди: одамнинг қалбидаги иморати хароба бўлса, унинг ўлиқдан фарқи қолмайди: унинг ҳаёти қулаган девордан бошқа нарса эмас. Мен қизимнинг қорнида дажжол яшаётган ва ўсаётгандек титраб кетдим. Шундан сўнг ҳаётим тикан ичра ялангоёқ юрган одамдек кечди. Мендан ҳамма нарса тортиб олинганди — ҳатто мен келаётган сўнгги бошпанам-орзуларим ҳам. Мен энди ҳеч кимга айланган, ҳеч ким эмасдим. Мендан бу дунёда ҳеч нарса қолмади, худди бир томчи сув жазираси чиқиб ётган тавқи-лаънатга дўнган дунёга изсиз ва сассиз сингиб кетгандек. Ўнгим ҳам, тушим ҳам ваҳимага айланган, хаёлимда нуқул ваҳший ва ёвуз қиёфали афсунгар чўққи соқол пайдо бўлар ва мени тинмай масхара қилар, уни ўйлаганимда нафсониятим, инсонийлик шаъним беҳад ҳақоратланарди. Тасаввур қилинг, бир рассом умр бўйи кечани кеча, кундузни кундуз демай

умрининг мазмуни бўладиган сурат чизишга киришса-ю, бугун ҳаётини сарф қилиб, умрининг охирига дақиқаларида ўзиникини эмас, бошқа бир кимсанинг суратини чизиб қўйганини англаб қанчалар мудҳиш ҳолатга тушса, менинг ҳаётимга ҳам шундай якун ясалмоқда эди.

Мен топиб олган китоб Иблис китоби эди. Иблис умрини менинг умрим орқали тиклаган эди, ўз умримни, болаларимни Шайтон сухуфлари билан тарбия қилган эдим: менинг умрим шайтоннинг умрига айланган эди. Шайтон китоб тимсолида ҳаётимга кириб келган ва барча нарсани ўзиники қилиб олганди. Менинг сўзларим, ваъзаларим шайтоннинг сўзлари, маърузалари эди ва у менинг қиёфамга кириб, хотинимни эркалаган, тунлари сочини силаган ва ўз зурриёдини кўпайтирган эди — мен ўшанда бекорга бу болалар меники бўлмаса керак деган шубҳага бормагандим. Болаларим Иблис болалари эди. Шайтон мен орқали ўзини яратди. Ҳа, ҳа, ким энди мендай яшаса, шайтон ўша орқали ўзини яратаверади. Кеча тўшақда чўзилиб ётарканман, ўзимнинг қисматим, китобдаги ҳар бир сўзу оятлар бир-бир кўз олдимдан ўтди ва шу пайт ҳа, ҳа, тақсирим, шу пайт нега болаларим унга ўхшашини ва ўзимнинг ҳаётим сароб бўлиб чиққанини, нега дунё бунчалар сароб ва жаҳолатдан иборат эканлигини, нега одамзодни ўзгартиб бўлмаётганини, нега унинг қалби фаҳш ва ғофиллик тўшагига айланганини тушуниб етгандай бўлдим. Умрим юки шунчалик оғир эдики, менинг бор-йўқ кучим эртага туғилажак шайтоннинг онасини — ўз пушти камаримдан бўлган қизимни бўғизлашга зўрға етди. Мен қизимнинг Дажжол туғишини истамадим. Менда фақат шу имкон қолган эди.

Шундай тақсирим, мен қизимни бўғиб келдим. Мен ҳам тавқи лаънатга йўлиққан аждодларимнинг йўлини давом эттирдим. Тақсирим, мен сизга бир нарсани айтиб қўяй: бу гапни дунёни ўзгартирмоқчи бўлиб охирида несту забун бўлган кичик бир одамнинг катта хулосалари деб қабул қилинг.

Асбоб бузилса, уни яратган устага олиб бориб тузатамиз. Одамзоднинг ҳам бузилган қалбини уни яратган устагина тузата олади. Ким усталикка даъвогар бўлса, ким уни мен тузатаман деса, уни фақат яна ҳам

кўпроқ вайрон қилишга олиб келади. Ҳар ким ўзи яратган нарсага усталик қилгани маъқул.

Бу менинг охириги гапим. Энди хайрлашамиз. Кун исий бошлади. Жасад совумасдан хабар беришим керак.

Ҳозир хиёбон четига бораман, мени қора китоб кўчаларидан олиб ўтган ёлғон ва хиёнатга, фаҳм ва шон-шавкатга интиқ ўтган қалбимнинг шоҳсупасига чиқиб, худди ярадор айиқ нажот излаб сўнги бор ҳайқиргани ва улуғ жангу жадалдан сўнг эзгулик ва ёвузликнинг, ўлим ва ҳаётнинг моҳияти қолмаган маҳшар кунда вайрон бўлган замину замоннинг харобалари устида, ҳам бу харобалиқдан хушнудлик, ҳам янги, тозарган, фориғланган янги мавжудот яратиш шавқи билан тўлган улуғ ва зафарли овоз каби мен ҳам нафс яралари бўғаетган танамни, дўзах тўзони билан тўлган қалбларни ва Иблис билан бир тўшақда ухлаб ётган ушбу дунёни ларзага солиб, масту мустар ҳайқираман: майли, менинг бу ҳайқиригим дунёнинг адашган сўнги ҳайқириғи бўлиб қолсин.